

QÜVVƏT ELMDƏDİR, ELMƏ DOĞRU!

AZİMUT

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ ELMİ-NƏZƏRİ BÜLLETENİ №2, 2016

HƏRBİ TƏHSİLİMİZ DAİM İNKİŞAF EDİR, TƏKMİLLƏŞİR VƏ YENİ UĞURLARA İMZA ATIR

QÜVVƏT ELMƏDƏDİR, ELMƏ DOĞRU!

AZİMUT

№ 2 (13) MART-APREL 2016-CI İL

« HƏRBİ BİLİK » JURNALININ HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ BÜLLETENİ

M Ü N D Ə R İ C A T

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant

Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ,
MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant

İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSIYA KOLLEGIYASI

**H.PİRİYEV
Z.HÜSEYNOV
A.BAYRAMOV
Q.MƏNSİYEV
B.QULİYEV
R.İSMAYILOV
F.QULAMOV
B.GÖZƏLOV
S.BABAYEV
C.AĞAYEV
M.ABİYEV**

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Bülletəndə verilmiş materiallar redaksiya kollegiyası tərəfindən müzakirə olunur.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

QOŞUN QRUPLAŞMALARINA ATƏŞLƏ ZƏRƏRVURMA R. ƏZİZOV	2
MOTOATICI BRİQADANIN DAĞLIQ ƏRAZİDƏ HÜCUMUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ A. FƏRƏCOV	8
GECƏ MÜDAFİƏ VƏ HÜCUM ƏMƏLİYYATLARINDA (DÖYÜŞLƏRDƏ) ARTİLLERİYANIN DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI E. BALAYEV	18
MEXANİKLƏŞDİRİLMİŞ BRİQADANIN İMKANLARININ HESABLANMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN TAKTİKİ HESABATLAR M. ƏZİZOV	25
SU SƏDDİNİN MÜDAFİƏSİ ZAMANI KƏŞFİYYATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ S. DAŞDƏMİROV	37
KOMANDA QƏRARGAH TƏLİMİ ÜÇÜN İŞLƏNİB HAZIRLANAN SƏNƏDLƏR V. OSMANOV	43

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

HAZIRLIQLI MÜDAFİƏNİN YARILMASI HAQQINDA ANLAYIŞ VƏ PLANLAŞDIRILMANIN APARILMASINDA RƏHBƏR ŞƏXSLƏRİN VƏZİFƏLƏRİ Z. CƏFƏROV	51
--	----

MİLLİ STRATEGİYA

UKRAYNADA AZƏRBAYCAN DİASPORU: YARADILMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ X. QƏHRƏMANOVA	58
--	----

ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN İZİ İLƏ

XOCALI HƏQİQƏTLƏRİNİN DÜNYA İCTİMAİYYƏTİNƏ ÇATDIRILMASINDA AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN ROLU R. CƏFƏROVA	66
--	----

TARİXİ SƏHİFƏLƏR

TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCANLILARIN MƏSKUNLAŞMASI TARİXİNDƏN Z. ƏSGƏROVA	72
---	----

HƏRBİ MARŞLAR

DÖYÜŞƏ SƏSLƏYƏN MUSIQILƏR G. SƏFƏROVA	76
--	----

QOŞUN QRUPLAŞMALARINA ATƏSLƏ ZƏRƏRVURMA

Polkovnik-leytenant Ramin ƏZİZOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: atəslə zərərvurma metodları, atəş təsirinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı, sahəyə atəslə zərərvurmanın seçmə metodları.

Ключевые слова: методы огневого поражения, критерии оценки результата огневого воздействия, избирательные методы огневого поражения по площади.

Keywords: the methods of fire damage, main assessment criteria of fire impact result, fire damage area, alternative methods.

lir, yaxud susdurulur. Qeyd edək ki, bu və digər halda onların döyüş qabiliyyətinin hissə-hissə itirilməsi və ya aşağı salınması (hər bir obyektin fəaliyyəti döyüş gücünün bir hissəsidir) əvvəlcədən nəzərə alınmır bu, ancaq təşkilatçılığı pozmaq

Əməliyyatlarda (döyüslərdə) düşməne atəslə zərərvurma suallarına aid son vaxtlar bir sıra məqalələr dərc olunmuşdur. Bunlarda nəzəri və metodik nöqtəyi-nəzərdən məsləhətlər, həmçinin praktiki tövsiyələr izah olunmuşdur.

Məlumdur ki, qoşun qruplaşması da obyektlər qrupu kimidir. Bir sistem kimi onların çox oxşarlıqları var. Qoşun qruplaşması mərkəzi idarəetməyə verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsində müəyyən sərbəstliyə malikdir; hədəflərə görə döyüş qabiliyyətini itirmiş elementləri və sistemləri bərpa etmək üçün daxili ehtiyatları var; qarşılıqlı fəaliyyətdə olan üst sistemlərinə və düşmənin xarici təsirlərinə qarşı açıqdır, onların tərkibində xüsusi alt sistemləri ola bilər.

Əhəmiyyətinə görə, düşmənin qruplaşmalarına və obyektlərinə atəslə zərərvurma metodları müxtəlif olmuşdur. Atəslə zərərvurmanın sonuncu əsas metodu sahə metodudur, hansı ki, atəslə təsir göstərdikdə eyni vaxtda bütün canlı qüvvə və hərbi texnika (idarəolunan döyüş sursatları ilə zərər vurulan, müşahidə olunan obyektlərindən başqa) zərər görür. Nəticədə, bir qayda olaraq, döyüş fəaliyyəti dövründə obyekt döyüş qabiliyyətini tam və ya müvəqqəti itirir, yəni məhv edi-

lir, yaxud susdurulur. Qeyd edək ki, bu və digər halda onların döyüş qabiliyyətinin hissə-hissə itirilməsi və ya aşağı salınması (hər bir obyektin fəaliyyəti döyüş gücünün bir hissəsidir) əvvəlcədən nəzərə alınmır bu, ancaq təşkilatçılığı pozmaq üçün olan tapşırıqların yerinə yetirilməsində əldə olunur. Beləliklə, atəş təsirinin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarı zərər vurulan obyektin vəziyyətidir (döyüş qabiliyyətidir). [2]

Adi silahlarla düşmənin qruplaşmasına atəslə zərərvurmanın xarakterik metodu atəş təsirlərinin seçmə metodudur (obyektlərlə, quruluşunun elementlərinə, istiqamətlərə görə və s.) belə ki, müasir şəraitdə düşmənin qruplaşmasının ayrı-ayrı mühüm elementlərini atəslə vurmaq, bütün fəaliyyət zolağında çoxlu obyektlərə atəslə zərər vurmağa çalışmaqdan daha sərfəlidir. Məlum olur ki, ehtiyatları yaradılan sistemlər, əməliyyat (döyüş) bütövlüyünü saxlayan qruplaşmalar silahlı mübarizə aparmaq üçün döyüş qabiliyyətlərini itirmirlər, yəni onlar məhv edilə və ya susdurula bilməz. “məhv etmək”, “susdurmaq”, “təşkilatçılığı pozmaq” kimi mövcud kateqoriyalar verilmiş sistemə və onun alt sistemlərinə atəslə zərər vurulmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün qəbul edilməzdir, yalnız ayrı-ayrı obyektlərə görə qəbul edilə bilər.

Bizim fikrimizcə, bunu qoşun qruplaşmalarına da aid etmək olar. Onları məhv etmək və ya susdurmaq üçün atəslə zərərvurma vasitələrinin gücü kifayət etməyə bilər. Son onilliklərin müha-

ribə və hərbi münaqişələrinin təcrübəsi göstərir ki, qruplaşmaların məhv edilməsinin (darmadağın edilməsinin) başa çatdırılması, yalnız yerüstü qoşunların (qüvvələrin) son zərbələri ilə həyata keçirilə bilər. Lakin planlaşdırmanın və qoşun qruplaşmalarına atəşlə zərərvermənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin obyektlərə görə yanaşması davam etdirilir. Məqalənin məğzində dayanan anlayışa aid terminlər artıq yeni mənə kəsb etməyə başlamışdır.

Belə ki, general-mayor **V. Roq** göstərir ki, atəşlə susdurulduqda **“birlik döyüş qabiliyyətini qismən itirir, amma döyüş fəaliyyətlərini aparmağa qadirdir”**. [3] Analoji iddialar polkovnik **A. Rudenkonun** məqaləsində də var. [4] Ehtiyatda olan polkovnik **A. Krasnov** da bu fikri təsdiqləyir, baxmayaraq ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “susdurma” anlayışı obyektlər üçün döyüş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi mənasındadır, bir hissəsinin itirilməsi anlamında deyil.

Belə yanaşma qarışıqlıqdan başqa heç nəyə gətirib çıxarda bilməz. Lakin bizim fikrimizcə, ən təhlükəli cəhət ondan ibarətdir ki, bir metodiki səhv digər səhvə səbəb olur: obyektlər üçün qəbul edilmiş zərərvermə dərəcəsi qoşun qruplaşmalarına uyğunlaşdırılır. Bu, xüsusilə general-mayor **V. Roqun** aşağıdakı fikirləri ilə öz təsdiqini tapır: **“Müharibə təcrübəsi və tədqiqatların nəticəsinə görə quru qoşunları 50-60% döyüş itkiləri verdikdə hissə döyüş qabiliyyətini itirir və verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsinə qadir olmur. Əgər itkilər 20-30% təşkil edirsə, onlar döyüş qabiliyyətini saxlayırlar, amma hissələrin döyüş planı pozula bilər”**. [6] Polkovnik **A. Rudenko** da eyni məntiqi təsdiqləyir.

Bəli, belə bir təcrübə vardır və bu cür nəticələr də bəllidir, ancaq onlar qoşun qruplaşmalarına, birliklərə (hissələrə) aid deyil, ancaq bölmələrə

aidir. Onların qoşun qruplaşmalarına gətirilməsi imkanı heç də bəlli deyil belə ki, bu ilk baxışdan belə görünə bilər. Bu sahədə vəziyyət bir qədər başqa şəkildədir.

Belə ki, bu vəziyyətə ilk dəfə amerikalı general **S. A. Marşall** diqqət yetirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, birlik (məsələn, diviziya) 20% itki verdikdə zərbə gücünü itirir; bölmə (məsələn, bölük) isə 60% itki versə belə, öz effektivliyinin bir hissəsini saxlayır. [7] Qeyd etmək vacibdir ki, general **S. A. Marşall** birliyin döyüş qabiliyyəti haqqında yox, onun zərbə gücü haqqında danışır.

1987-ci ildə Amerikanın **“AQMU”** jurnalı Qərbi və Şərqi Avropada, Uzaq və Yaxın Şərqdə, İkinci Dünya və Ərəb-İsrail müharibələri zamanı 80 uğursuz əməliyyatların və döyüşlərin təhlilindən ibarət məqalə dərc etdi. Bu əməliyyatlarda (döyüslərdə) qarşıduran tərəflərin tərkibində orta hesabla hücum edənlər üçün 22 min nəfər və müdafiə olunanlar üçün 12 min nəfərin, tank döyüşlərində 360 və 260 tankın olması göstərildi.

Qərbi tədqiqatçılar belə nəticəyə gəldilər ki, göstərilən əməliyyatlarda (döyüslərdə) qoşun qruplaşmaları orta hesabla 6% (4% hücumda və 8%-i müdafiədə) itkilər verdikləri zaman uğursuzluğa tab gətirə bilirdilər. [8]

Obyektlər və qoşun qruplaşmaları üçün itkilərin kritik miqdarları arasında əhəmiyyətli fərq, bi-

zım fikrimizcə düşmən qruplaşmalarına zərər vurmada atəş zərbələrini onların bütün tərkibinə deyil, yalnız ayrı-ayrı, ən vacib obyektlərinə endirməkdir. Bu zaman belə demək mümkündürsə, ilk növbədə əməliyyat (döyüş) dayanıqlıq mərkəzlərinə və funksional əhəmiyyəti böyük olan hədəflərə (komanda məntəqələri, aviasiyanın idarəetmə mərkəzlərinin yerüstü elementləri, kəşfiyyat sisteminin elementləri, hava hücumundan müdafiə, REM bölmələri və s.) atəşlə zərər vurulmalıdır. Zərər-

vurma dərəcəsi onları susdurduqda 20-30%, məhv etdikdə isə 50-60%-ə çata bilər.

Belə itkilərə əsas istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən birinci ešelonda olan ümumqoşun qruplaşmaları və əlbəttə ki, onların tərkibində olan atəş vasitələri məruz qalırlar. Çünki göstərilən obyektlərin say tərkibi ümumi qruplaşmanın sayı ilə müqayisədə kiçikdir, buna görə də onun cəmi itkiləri böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Buradan belə nəticə çıxır ki, qrup obyektlərinə müəyyən olunmuş zərər vurma dərəcəsinin birbaşa qoşun qruplaşmalarına gətirilməsi sonuncular üçün daha şişirdilmiş zərər vurma dərəcəsi olar. Döyüş təcrübəsi göstərir ki, düşmən üzərində susdurucu atəş üstünlüyü olduğu halda, belə qarşıduran qruplaşmaya ancaq 6-8% zərər vurmaq mümkündür. Buna nümunə kimi NATO-nun “müttəfiqlərin gücü” adlı Yuqoslaviyada həyata keçirdiyi əməliyyatları göstərmək olar. [9] 11 həftəlik təcavüzdə blokun aviasiyası 9300 döyüş uçuşu yerinə yetirdi və 24 min bomba sərf etdi, təxminən üçdə biri Priştində serb qoşun qruplaşmalarına gəlib çatdı. Bununla belə, Yuqoslaviya Silahlı Qüvvələrinə NATO qoşunları əhəmiyyətli zərər vura bilmədilər. Pentaqonun verdiyi məlumata görə, aviasiya zərbələri ilə 556 ədəd ağır texnikadan ancaq 312-si sıradan çıxarılmışdı

(tanklar, artilleriya silahları, zirehli maşınlar). Xarici mətbuat xəbər verdi ki, burada yalnız 20 serb tankı, eyni miqdarda artilleriya silahı və təxminən 10 ədəd zirehli maşınlardan söhbət gedə bilər. [10] Aviasiya zərbələri barədə Şimali Atlantika blokunun ekspertlərinin sonrakı tədqiqatlarının nəticələri göstərdi ki, Yuqoslaviya qoşunlarına vurulan real zərər ilkin hesablamalardan xeyli azdır. İtkilərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb Yuqoslaviya ordusunun yaxşı öyrədilməsi, şəxsi heyətin cəsarət və dözümlü nümayiş etdirməsi, qüvvələrlə və hava hücumundan müdafiə vasitələri ilə geniş manevr, maskalanma və yalan məlumatların yayılması tədbirlərinin məharətlə həyata keçirilməsi olmuşdur. Xarici mətbuata əsasən, Yuqoslaviyanın döyüş potensialına “NATO-nun uğurlu hücumları”nın böyük bir hissəsi əslində ağac maketlərinə vurulan zərbələrdən ibarət olub.

Beləliklə, general-mayor **V.Roqun** və polkovnik **A.Rudenkonun** təklif etdiyi hissələrə və qoşun qruplaşmalarına zərər vurma dərəcəsi, bir qayda olaraq, imkansızdır, buna görə də onlardan əməliyyat qərargahlarında, düşmənin qoşun qruplaşmalarına atəşlə zərər vurma planlaşdırılması üçün istifadəsi məqsəduyğun deyil.

Döyüş təcrübəsi və nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, öz tərkibinə, fəaliyyət tərzlərinə və döyüş imkanlarına görə hər bir qruplaşma fərddir. Onlar hədəflərindən asılı olmayaraq əməliyyatların aparılması şəraitlərinə görə fərqlənirlər. Buna görə də bizim fikrimizcə, qoşun qruplaşmalarına atəşlə zərərvermə dərəcəsinin dəqiq müəyyən edilməsi silahlı mübarizə qanunlarına ziddir.

Müharibələr tarixi öyrədir ki, əməliyyatdan necə (döyüşdə) çıxma yalnız mütləq itkilərdən asılı deyil, həm də qarşıdurma ocağına görə müəyyən edilən bir sıra digər amillərdən asılıdır: itkilərin nisbəti və artım tempindən, tərəflərin güc nisbətindən və s. İndi hamıya məlumdur ki, qoşun qruplaşmalarının gücünün və döyüş qüdrətinin artırılması üçün, ilk növbədə onların kompleks tətbiqinə yeni idarəetmə, düşməne effektiv atəşlə zərərvermə, kəşfiyyat və REM vasitələrinin daxil edilməsi vacibdir.

Son onilliklərin müharibə və silahlı münaqişələrinin təcrübəsi Suvorovun "miqdarla yox, ağılla döyüşürlər" sözlərinin haqlı olduğunu təsdiqlədi. Əlverişli qüvvələr nisbəti zəruridir, lakin əməliyyatda (döyüşdə) qəti müvəffəqiyyət əldə etmək üçün şərt deyildir. Tarix düşmən üzərində kifayət qədər üstünlüyü olsa belə, uğur qazana bilməmiş döyüş nümunələrilə doludur. Əlverişli qüvvələr nisbəti, hər hansı bir tərəfin əməliyyatda (döyüşdə) uğur qazanmasının yalnız başlanğıc şərtidir.

Qələbə qazanmanın yolu yalnız qoşun qruplaşmalarının sayının artırılması ilə deyil, həm də hərtərəfli hazırlanması və bacarıqlı döyüş aparılması hesabına, yəni vəzifəli şəxslərin məharəti, hərbi ustalığı və qoşunların şücaəti sayəsində əldə edilir. Vəzifəli şəxslərin məharəti yalnız əsas səylərin cəmləşdirilməsi istiqamətlərinin, düşməni darmadağın etmə yollarının və ardıcılığının düzgün seçilməsi ilə deyil, həm də qüvvələrin gücünün əhəmiyyətli dəyişməsinə səbəb ola biləcək əməliyyat (döyüş) dayanıqlığı mərkəzlərinin müəyyən edilməsi ilə izah olunur. Bundan başqa, uğur qazanmaq üçün əməliyyatda (döyüşdə) atəş və manevari uyğunlaşdırmaq zəruridir. İnanırcı misal kimi Çeçenistan əməliyyatlarının təcrübəsini göstərmək olar.

Baxmayaraq ki, çeçen döyüşçülərin üzərində böyük atəş üstünlüyü var idi, federal qüvvələr istənilən nəticələrə yalnız atəş zərbələrinin nəticələrindən məharətlə istifadə edilməsi, yandan keçmələrin və dövrələmələrin geniş tətbiqi, manevrlərin yollardan və yaşayış məntəqələrindən kənardə yerinə yetirilməsi, bunun üçün gecə vaxtı və məhdud görünmə şəraitindən istifadə edilməsi, hakim yüksəklikləri və mühüm sahələri ələ keçirmək məqsədi ilə bölmələrin arxasına desant endirilməsi zamanı nail ola bildilər.

Hər hansı bir qoşun qruplaşması müxtəlif alt sistemlərin toplusundan ibarətdir. [11] Tapşırıqların müəyyən edilməsi və tələb olunan atəşlə zərərvermə dərəcəsi ayrıca problemlər yaradır və xüsusi tədqiqat predmeti kimi özünü göstərir. Onun yalnız bəzi aspektlərinin üstündə dayanmaq.

Qruplaşmaların tərkibində adətən hər birinin öz xüsusi "çəkisi" olan idarəetmə, kəşfiyyat və atəşlə zərərvermə alt sistemləri mövcud olur, hansı ki, düşməne atəşlə zərərvermə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin və bunun nəticəsi olaraq əməliyyatın məqsədinin əldə olunmasının sanki əsasını təşkil edir.

Mürəkkəb kompleks sistemin bu kimi qarışıqlığı onun alt sistemlərinin və ayrı-ayrı elementlərinin öyrənilməsi çərçivəsində, şübhəsiz ki, düzgündür, lakin "çəki ölçüsü" nün praktiki mənasını aydınlaşdırmalıyıq. Əslində qoşun qruplaşmalarının mövcudluğu vahid sistem kimi özünü göstərir və ehtimal ki, onun üzərinə düşən vəzifənin uğurla yerinə yetirilməsi, özünün hansısa bir alt sisteminin olmaması ilə, onun "xüsusi çəkisi" ndən asılı olmayaraq mümkün deyil.

Alt sistemlərin "çəki ölçüsü" ndən polkovnik **V. Pentyuqov** da istifadə etmişdir. [12] O, düşmənin arxa təminatı sistemini sursat təchizatı, yanacaq təchizatı, təmir və təxliyyə alt sistemlərinə ayırır, hansı ki, bir-birindən nəinki yalnız yerinə yetirdiyi fəaliyyətlərə, həm də "çəkisi" nə görə fərqlənir. Onun məqaləsində arxa təminatı sisteminin alt sistemlərinin fəaliyyətlərinin vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verən cədvəl göstərilir. [13] Təəssüf ki, təcrübədə tez-tez rast gəlinən bir hadisə göstərilməyib. Belə ki, alt sistemlərdən birinin fəaliyyəti pozulduqda, bir qayda ola-

raq, ümumi sistemin fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur. Sübut etməyə heç bir ehtiyac yoxdur ki, döyüş sursatı ilə təchizat alt sisteminin fəaliyyətinin pozulması qoşunlar üçün nə qədər təhlükəlidir. Amma burada başqa bir nümunə: Yuqoslaviya Silahlı Qüvvələrinin birləşmələri neft emalı müəssisələrinin işinin pozulması nəticəsində yanacağıın olmamasına görə üç dəfə döyüş fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. [13] Təmir və təxliyyə alt sisteminin də əhəmiyyəti yüksəkdir, baxmayaraq ki, polkovnik *V.Pentyuqov* ona minimum “çəki” vermişdir. İkinci Dünya müharibəsinin təcrübəsindən məlumdur ki, bir çox hallarda zədələnmiş tank döyüşlərdə iştirakını davam etdirmək üçün dörd dəfə bərpa olunmuşdu hansı ki, əvvəl onu qaytarılmaz itki hesab etmişdilər. [14]

Müasir vasitələrin mövcud atəş gücünün artması nəticəsində zədələnmiş vasitələrin bərpası üzrə imkanları daha böyük olan qoşunların, hissə və bölmələrin döyüş qabiliyyətinin bərpa edilməsi imkanları üstün olacaq. Bu, hətta bəzi tədqiqatçılara əsas verdi ki, düşmən üzərində miqdarca üstünlüyü olmayan qruplaşmalar üçün bu kimi üstünlük yalnız taktiki yox, həm də əməliyyat-taktiki səviyyədə uğur qazanmaq üçün həlledici rol oynaya bilər.

Son onilliklərin müharibələrində və silahlı münaqişələrdə ilk “başçısız qoymaq” zərbəsi ideyası dəqiq təqib olunur, qoşunların və silahların idarəetmə məntəqələri və mərkəzlərinə ilkin atəşlə zərər vurulduqdan sonra, hərbi hissələrə və bölmələrə, arxa cəbhə obyektlərinə və infrastrukturalarına atəşlə zərər vurulmalıdır. Bir sıra hallarda “başçısız qoymaq” ideyası bütün silahlı mübarizələrdə istifadə edilir. Belə ki, 1998-ci ilin dekabrında ABŞ və Böyük Britaniyanın İraqa qarşı apardığı “səhra tülküsi” əməliyyatı zamanı, hava hücumundan müdafiə və aviasiyanın idarəetmə sistemlərində, ölkənin silahlı qüvvələrinin və qoşun qruplaşmalarının idarəedilməsinin pozulması üçün rabitə qovşaqlarının və xətlərinin sıradan çıxarılmasına əsas diqqət yetirilmişdi. Bu obyektlərin sayı, bütün zərər vurulacaq hədəflərin 50%-ni təşkil edirdi. [15]

Bizim fikrimizcə, ehtiyatlara atəşlə zərərvermə

məsələlərinə ayrıca baxılması tələb olunur. Hesab olunur ki, onlar yerləşmə rayonlarına gəldiklərinin ilk saatlarında atəşə qarşı çox həssas olurlar. Lakin bu yalnız hazırlanmamış rayonlarda yerləşdikdə ola bilər. Müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, ehtiyatlara atəşlə zərər vurmaq üçün ən əlverişli şərait onların yerləşmə rayonlarına çıxarılması zamanı yaranır, bu vaxt ərazinin məskənləyici və qoruyucu xüsusiyyətlərinin səmərəli istifadəsi xeyli azalır və qoşunlar kosmik, hava və xüsusi kəşfiyyat vasitələri üçün əlverişli şərait yaratmış olur. Buna görə də ehtiyatların yerləşmə rayonlarında daimi müşahidəsi, qüvvələr, kəşfiyyat və atəşlə zərərvermə vasitələri ilə dəqiq qarşılıqlı əlaqə təşkil olunması, eləcə də kolonların irəliləmə rayonları və hədlərinin məharətlə seçilməsi vacibdir.

Beləliklə, əməliyyatlarda (döyüşlərdə) düşmən qruplaşmalarına tələb olunan atəşlə zərərvermə dərəcəsinin və meyarlarının əsaslandırılması, problemin həlli, yalnız onların fəaliyyət xüsusiyyətlərinin və şəraitinin ətraflı təhlil edilməsi, kəşfiyyat və atəşlə zərərvermə vasitələrinin imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi, yerli və xarici döyüş təcrübəsinin dərinədən öyrənilməsi əsasında əldə oluna bilər. Burada düşmən qruplaşmalarına və elementlərinə atəşlə zərərvermə meyarlarının dəyişdirilməsi, bərabər hesab edilməsi, süni olaraq azaldılması və artırılması yolverilməzdir.

NƏTİCƏ

Son onilliklərin müharibə və silahlı münaqişələrinin təcrübəsi Suvorovun “miqdarla yox, ağılla döyüşürlər” sözlərinin haqlı olduğunu təsdiqlədi. Döyüş təcrübəsi və nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, öz tərkibinə, fəaliyyət tərzlərinə və döyüş imkanlarına görə hər bir qruplaşma fərddir, onlar hədəflərindən asılı olmayaraq, əməliyyatların aparılması şəraitlərinə görə fərqlənilir. Qoşun qruplaşmalarının gücünün və döyüş qüdrətinin artırılması üçün, ilk növbədə onların kompleks tətbiqinə yeni idarəetmə, düşməyə effektiv atəşlə zərərvermə, kəşfiyyat və REM vasitələrinin daxil edilməsi vacibdir.

Əlverişli qüvvələr nisbəti zəruridir, lakin əməliyyatda (döyüşdə) qəti müvəffəqiyyət əldə etmək üçün şərt deyil. Qələbə qazanmanın yolu yalnız qoşun qruplaşmalarının sayının artırılması ilə deyil, həm də hərtərəfli hazırlanması və bacarıqlı döyüş aparılması hesabına, yəni vəzifəli şəxslərin məharəti, hərbi ustalıq və qoşunların şücaəti sayəsində əldə edilir.

Müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, ehtiyatlara atəşlə zərər vurmaq üçün ən əlverişli şərait onların yerləşmə rayonlarına çıxarılması zaman yaranır, bu vaxt ərazinin maskalayıcı və qoruyucu xüsusiyyətlərinin səmərəli istifadəsi xeyli azalır və qoşunlar kosmik, hava və xüsusi kəşfiyyat vasitələri üçün əlverişli şərait yaratmış olur. Baş vermiş silahlı münaqişələr sübut edir ki, artilleriya şəraitdən və təbiətdən asılı olmayaraq əsas atəş vasitəsi olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Военная мысль. № 6, 1997
2. Военная мысль. № 2, 1999
3. Армейский сборник. № 8, 1999
4. Военная мысль. № 2, 1999
5. Военная мысль. № 5, 1999.
6. Армейский сборник. № 8, 1999
7. Современная буржуазная военная психология: Сб. переводных статей. М.: Воениздат, 1964
8. "Army". Vol. 37. № 11, 1987
9. Зарубежное военное обозрение. № 9, 1999
10. Зарубежное военное обозрение. №7
11. Военная мысль. № 2, 2000 "Там же. №2, 1999
12. Военная мысль. 1999. № 2. S. 66-69
13. Зарубежное военное обозрение. №7, 1999
14. Зарубежное военное обозрение. №7, 1999. № 2, 1997
15. Зарубежное военное обозрение. № 5, 1999
16. Xüsusi şəraitlərdə qoşunların döyüş fəaliyyəti. Dərslik. Hərbi Nəşriyyat, 2005
17. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. I hissə (briqada). Hərbi Nəşriyyat, 2014

РЕЗЮМЕ

ПОРАЖЕНИЯ ГРУППИРОВОК ВОЙСК

Р. АЗИЗОВ

В этой статье рассматриваются различные методы огневого поражения группировок войск и объектов противника. Производится общий анализ характеристики действий и обстановки, правильная оценка возможностей средств разведки и огневого поражения, глубоко исследуется локальный и зарубежной боевой опыт для обоснования критериев и требуемых степеней огневого поражения группировок войск противника в операции (бою). Обосновывается метод решения оптимизационной задачи по определению приоритетов в огневом поражении.

SUMMARY

FIRE DAMAGE TO TROOP ALIGNMENT

R. AZIZOV

In the article it has been analysed the different methods of fire damage to enemy alignment and their object. It has been investigated the base of criterion and level of firedamage which demands to enemy alignment in the battles. The extent analysis of their activity and condition features. Correct assessment of the opportunities of firedamage means and reconnaissance. Studying deeply local and foreign battle experiences. It has been substantiate the defining the priority and the methods of optimum tasks. Studying deeply local and foreign battle experiences.

MOTOATICI BRIQADANIN DAĞLIQ ƏRAZİDƏ HÜCUMUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Polkovnik-leytenant Asif FƏRƏCOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: motoaticı briqada, briqadanın hücumu, dağ, zirvə, dərə.

Ключевые слова: мотострелковая бригада, наступление бригады, гора, высота, ущелье.

Keywords: mechanized infantry brigade, offensive teams (coming the crew), mountain, the top of the mountain, valley.

itin qəfil dəyişmələrini aid etmək lazımdır.

Digər tərəfdən, təbii maneələr olan dağ massivləri düşməyə dərin eşelənəşdirilmiş, yaxşı müşahidə və atəş sektorları

Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hər bir dövlətin onun müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiyaya quruluşu əleyhinə yönəlmiş açıq və gizli fəaliyyətdən özünü qorumaq hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı Ermənistanın təcavüzkar siyasəti bu cür fəaliyyətin bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin əsas məqsədi işğal olunmuş torpaqlarımızın azad edilməsi və ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasıdır. Bunun üçün qoşunların müasir döyüş texnikası ilə təchiz edilməsi ilə yanaşı, bölmələrin, hissələrin və birləşmələrin təşkilati strukturlarının, onların ərazinin müxtəlif şəraitlərində, o cümlədən dağlarda döyüş əməliyyatlarının aparılması taktikasının təkmilləşdirilməsi üzrə genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir.

Dağlarda döyüş aparılmasının şəxsi heyətə öyrədilməsi hücumun təşkili zamanı qoşunların tapşırıqları yerinə yetirməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunlara ərazinin kəskin dərə-təpəli olmasını, məhdud yol şəbəkəsini və onların böyük olmayan keçirmə qabiliyyətini, çətin keçilən aşırımları, qoşunların idarə edilməsində müəyyən çətinlikləri, həmçinin meteoroloji şəra-

olan çoxpilləli müdafiə qurmağa imkan verir.

Dağlıq ərazidə hücum əməliyyatlarının həyata keçirilməsi olduqca çətin, məsuliyyətli, böyük fiziki güc və maddi vəsait tələb edən döyüş fəaliyyətidir. Kifayət qədər qüvvənin və maddi vəsaitin olması belə əməliyyatı icra edən komandir və qərargahların asan müvəffəqiyyət əldə edəcəklərinə zəmin yaratmır, onların əməliyyatın keçirildiyi dağlıq ərazinin xüsusiyyətlərini bilmələri, bacarıqlı, peşəkar, dəmir intizamlı olmaları, sərəncamlarında olan silah və texnikanın mövcud şəraitdə müntəzəm işləməsi, tabelikdəki şəxsi heyətin dağlıq ərazidəki fəaliyyətlərdə vərdislərə və yüksək mənəvi-psixoloji səviyyəyə malik olmaları uğurun əldə edilməsinin əsas meyarları kimi səciyyələnir.

Atəş vasitələri üçün düzgün hədəfgöstərmə, məlumatları qeyd etmək, dağlarda marşrutu, yaxud dağlıq ərazinin hər hansı rayonunu təsvir etmək, həmçinin qayaların, buzlaqların və qar örtüyünün quruluşu haqqında, dağlarda hərəkətdə müəyyən texnikaların tətbiqini aydın təsəvvür etmək üçün hər komandir və əsgər dağ ərazisinin relyefini və təfsilatını bilməlidir.

Zirvə – dağın bütün tərəflərdən yamaclara (enişlər) gedən yuxarı hissəsidir. Formasından

asılı olaraq zirvələrin adları belə olur:

- **pik** – itiüclu uzun zirvə;
- **günbəz** – qabarıq yamaclar olan girdə zirvə;
- **masalı dağ** – yuxarı hissəsi yastı, üfüqi, yaxud az maili olan zirvə.

Yamac (eniş) – hər hansı relyef formasının (dağ, iri çuxur, dağ qılıcı, dərə və s.) yan səthidir.

Dikliyinə görə yamaclar maili (10°-yə qədər), orta diklikli (20°-yə qədər), dik (45°-yə qədər) və sərt diklikli (60°-yə qədər) olur. Dikliyi 60°-dən çox olan yamalara uçurum, yaxud divar deyilir. Torpaq, yaxud örtüyünün xarakterinə görə yamaclar hamar, çökük, qabarıq, dalğalı və terraslaşdırılmış (pilləli) olur.

Silsilə bir istiqamətdə uzanan yüksəklikdir.

Dağ silsiləsi – bir-birinə birləşən dik, bəzən qayalı yamacları olan dağlar sırasıdır. Dağ silsiləsinin zirvəsində, adətən bir-birindən gözdəklərlə (dağ çuxurları ilə) ayrılan təpələr yüksəlir. Əsas silsilədən ayrılan, xeyli uzunluğu olan dağ silsilələrinə yan silsilə və ya qol silsiləsi deyilir.

Qılınc (yal) (topoqrafik qılınc, su ayrıcı) – dağ silsiləsinin iki tərəfindəki yamacların birləşdiyi xətdir.

Döyüş qılıncı – qarşıdakı ərazinin yaxşı görünüşü və atəşə tutulması mümkün olan yamac əyintisidir.

Görmə sahəsi (dairəsi) – təpədən, qılıncdan, yamacdan qarşıdakı ərazi xeyli məsafədə yaxşı görünən nöqtədir.

Töküntü – yamacın tökülən sahəsidir. Tökülən maddələrin növünə görə qumlu, torpaqlı, daşlı, xırda daşlı, çınqıl örtüklü yamaclar olur.

Dağ dibi – relyefin müxtəlif formalarının oturmaqlarını bitişdirən (birləşdirən) xətdir.

Gəzdək (dağ çökəyi) – dağ silsiləsinin qılıncında iki təpə arasında yerləşən aşağı hissədir. Ondan silsiləyə köndələn istiqamətdə dərələr başlayır.

Aşırım – dağ silsiləsinin bir tərəfindən o biri tərəfinə keçiddir, adətən gözdəkdən keçilir.

Serpantin – dağ yolunun dik döngəli əyri sahəsidir.

Çuxur – bir istiqamətdə maili uzanan dərinlikdir.

Vadi – dibi az maili, geniş və böyük dərədir.

Dərə – dik uçurumlu yamacları olan ensiz və dərin çuxurlardır. Dərənin dibində, adətən su axan yataq olur.

Dar keçid – dərənin şaquli, yaxud bəzi yerlərdə asılı yamacları olan, xüsusilə ensiz hissəsidir.

Kanyon – yaylanı, yaxud daşlı düzənliyi kəsən şaquli, yaxud pilləli yamaclı dərin dərədir. Oyuq – yamacda su ilə yuyulmuş ensiz xəndəkdir.

Yarğan – yuyulmuş çox dik, bəzən şaquli yamaclı böyük oyuqdur.

Nov – tökülən daşları suyun yuduğu, yaxud uçqunlarla qazılmış təknəvari oyuqlardır.

Bucarı – qayada insan yerləşə bilən şaquli yarıqdır.

Çatlaq – qayada qarmaq, yaxud əlin barmaqları yerləşə bilən boşluqdur.

Yarıq – qayada əl, yaxud ayaq yerləşə bilən çatlaqlardır.

Gölməçə – dağlarda, dərələrdə və çuxurlarda qarın əriməsindən, yaxud yağış sularından dolmuş yataqdır.

Suaxar – çuxurun, dərənin, vadinin dibi ilə suyun axma istiqaməti olan xətdir.

İri çala (yaxud çuxur) – bütün tərəflərdən müxtəlif diklikli və formalı yamacları olan alçaqlıqdır.

Yayla – yüksəklikdə yaxşı nəzərə çarpan yamacları olan düzənlikdir. Yaylanın səthi hamar, yaxud zəif dalğalı ola bilər.

Dağ düzənliyi – geniş dağ yaylaları və geniş vadilərin birləşməsidir.

Terras – yamacın uzun pillədən ibarət üfüqi sahəsidir.

Balkon (eyvan) – ensiz və qısa terrasdır.

Tin – yamacda pilləkən şəkilli meydançadır.

Çıxıntı – qayanın ümumi səthindən irəli çıxmış hissəsidir.

Qaya dişi – qılıncla (yuva) yolu bağlayan, ayrıca duran qayadır.

Qar xətti – hətta yayda belə ondan yuxarı qar tam əriməyən xətdir.

Firn – günəş şüalarının təsiri altında təzə qardan sıxılma nəticəsində əmələ gəlmiş dənəli qar. Firnin səthi sutka ərzində xarakterini dəyişərək gündüz yumşaq vəziyyətdə, gün batanda isə bərk olur.

Buzlaq – firni sahələrindən aşağı vadilərə doğru buzlu çay şəklində sürüşən buz kütləsidir.

Vadi buzluğu – maili yataqla enən buzlaqdır.

Asılı buzlaq – dağın dik yamacında yerləşmiş və onun dibinə enməyən buzlaqdır. Belə buzlağın ucunda vaxtaşırı buz uçqunu əmələ gəlir.

Aşırma buzlaq – dağ silsiləsinin hər iki tərəfinə sürüşən buzlaqdır.

Buzluğun dili – onun aşağı son hissəsidir.

Sıldırım buzlağı – buzlaq yatağının böyürlərində böyük buz parçalarının nizamsız qalağıdır.

Buzlu baza – buzluqda yükləri yerləşdirmək üçün əlverişli meydançadır.

Çöküntü – firn sahəsinin vaxtaşırı uçan (çökən) şaquli pilləsidir.

Moren – buzlaq dibinin və onun yamaclarının dağıdılmasından yaranan, buzlağın üzərində, yaxud onun ucunda yığılmış dağ süxurları qırıntılarının toplanmasıdır.

Daldalanacaq – qarlı, buzlu və qayalıq yamaclarda istirahət üçün əlverişli, küləkdən qorunmaq üçün təbii örtüyü olan yerdir.

Dağlarda təbii təhlükələr və havanın dəyişməsinin ümumi əlamətləri:

Daş uçqunu – dağ süxurlarının təbii dağılmasından əmələ gəlir. Yamacla diyirlənəndə ayrı-ayrı daşlar dağ süxurlarının dağılan sahələrinə dəyərək, xeyli sayda digər daşları qopararaq arxasınca aparır və böyük daş uçqunları əmələ gətirir.

Dağ yamacları ilə daşlar diyirlənəndə ən dik yerlərə, başlıca olaraq əvvəl əmələ gəlmiş novlara yönəlir. Novlarda geniş yerlər daha təhlükəlidir.

Sistematik surətdə daş uçqunlarına məruz qalmış yerləri aşağıdakı əlamətlərə görə tanımaq olar: meydançalarda və terraslarda çınqılların və tozun olması; qaya çıxıntılarının qıraqlarının nisbətən az dik və hamarlanmış olması; qarlı yamaclarda sıx-sıx şırımlar; qayada ilişib qalmış daşlar; yamacın ümumən çökməsi xarakteri; yamacın ətəyindəki daşların üzərində torpaq qatının, bitki örtüyünün olmaması.

Böyük yüksəkliklərdə daş uçqunları gün batandan az sonra, yaxud gün çıxandan 1 saat sonra daha çox ehtimal olunur.

Qar uçqunları – yamacdan böyük sürətlə sürüşən və bəzən böyük dağıdıcı qüvvəyə malik olan qar kütləsidir.

Dikliyi 20°-dən çox olan, bəzən isə daha maili

olub ağacları, kolları, çıxıntı qayaları olmayan yamaclar uçquna görə təhlükəli hesab edilir. Üzərində daşlar diyirlənən müxtəlif xarakterli novlar isə daha təhlükəlidir.

Uçqunların əmələ gəlməsinə yamacda qarın miqdarının artması, aşağı temperaturlu havada quru qar yağması, hava istiləşəndə qara həddindən artıq su hopması səbəb olur.

Əgər yamacdakı qar qeyri-sabit müvazinət vəziyyətinə gəlibsə, onda hətta ən xırda bir təsir (uçqun təhlükəli yamacdan insanın, yaxud heyvan keçməsi, qışqırıqdan, atışdan, yaxud partlayışdan əmələ gələn səs dalğası) uçqun əmələ gətirə bilər.

Uçqun təhlükəsinin əlamətləri: *qoparılmış, yaxud əyilmiş ağaclar və kollar; torpaqda (qarda) qazınmış novlar; yamacın ətəyindəki qar kütləsi ola bilər.*

Buz uçqunları – temperaturun kəskin dəyişməsi, daimi əsən güclü küləklər və atmosfer yağıntıları nəticəsində əmələ gəlir. Buz uçqunları daha çox isti, günəşli günlərdə və gün batandan və gün çıxandan sonra havalar mülayimləşəndə baş verir.

Sel (güclü axın) – dağ çaylarında və qumlu çay yataqlarında qəflətən əmələ gələn güclü su daşqınıdır. Onlar böyük miqdarda xırda hissəciklər (çirkab selləri), yaxud xırda daşlar şəklində (çirkab və daş selləri) çöküntü gətirir.

Sel, intensiv leysan, yaxud qar tez əriyəndə xeyli meyllik və asan yuyulan yumşaq material olanda əmələ gəlir. Sel axınları, adətən quraqlıq olan dağ rayonlarında əmələ gəlir. Bəzən sel axını düzünə və arabir hərəkət edən zığlı - daşlı kütlə ola bilər. Axının arabir hərəkəti döngələrdə daşların yığılmasından və yamacın ensiz yerlərindən, yaxud sahillərin çökməsindən yaranmış ilişiklərdən olur. İlişiyi yararaq axın növbəti ilişikli sahəyə kimi gedir.

Sudan, zığdan və daşlardan ibarət bu cür axınlar 10-15 km/saat sürətlə axaraq böyük dağıntılar əmələ gətirir.

Dağ çaylarının və başqa sahələrin keçilməsi zamanı sel axını haqqında xəbərdarlıq üçün müşahidəçilər qoymaq və onları rabitə vasitələri ilə təchiz etmək lazımdır.

Şəxsi heyət havanın onları qəfil yaxalamaması üçün onun dəyişməsi əlamətlərini bilməlidir.

Havanın pisləşməsi əlamətləri ayın dövrəsində səhərə yaxın ulduzların sayırışması; dan şəfəqinin al-qırmızı olması; səhər saatlarında soyuqlaşma və tutqun günəş ola bilər.

Dəyişkən havanın əlamətləri gecələr vadilərdən dağa, gündüz isə dağlardan vadiyə tərəf əsən külək ola bilər.

Havanın yaxşılaşması əlamətləri: al-qırmızı axşam şəfəqi; axşamçağı dərələrdə dumanlar; küləyin olmaması; səhər şəhi; təpələrdə zəif duman ola bilər.

Tufan yaxınlaşmasının əlamətləri: səhər tezdən "qülləli", qat-qat buludların 2000-3000 m yüksəklikdə görünməsi və sonra itməsi, tufan başlanmasına 2-3 saat qalmış çoxlu bulud topalarının görünməsi ola bilər.

Ümumi əlamətlərdən başqa, hər dağ rayonunun havasında bu rayonun sakinlərinə yaxşı məlum olan, dəyişmə əlamətləri olur.

DAĞLIQ ƏRAZİNİN ŞƏRTLƏRİ VƏ ONLARIN QOŞUNLARIN DÖYÜŞ FƏALİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Dağlıq ərazi Qarabağın böyük hissəsini əhatə edir. Dağlıq ərazi şəraitləri həmişə qoşunlar tərəfindən döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üsullarına təsir edib və edəcəkdir. Bu tapşırıqları yerinə yetirərkən ərazinin xarakteri, relyefi, qruntu, iqlim, hidroqrafik və digər şərtləri nəzərə alınmalıdır.

Dağlarda qoşunların döyüş fəaliyyətinə ən çox relyefin təsiri olacaqdır. Qarabağın dağlıq ərazisi müxtəlif yüksəklikdə dağlar olan rayon və sahələrdən ibarətdir. Dağlar, dəniz səviyyəsindən mütləq yüksəkliklərinə görə, alçaq, orta hündürlüklü və hündür dağlara bölünür.

Kiçik dağlar – 500-1000 m. Quru qoşunlarının iri qruplaşmalarının tətbiqi mümkündür. Bunlarda nisbətən çoxlu əlverişli keçidlər və vadilər mövcuddur. **Kiçik dağlara** bələd olma faizi yüksəkdir. Burada nisbətən inkişaf etmiş yol şəbəkəsi mövcuddur. Bütün bunlar alçaq dağlıq rayonlarda hücum əməliyyatlarının yüksək tempdə və bütün növ döyüş texnikasını tətbiq etməklə keçirilməsinə imkan verir.

Orta hündürlüklü dağlar – 1000-2000 m. Bu dağlarda sərt, əksər halda məskunlaşmış yamac-

lar üstünlük təşkil edir. Qışda aşırımlar hərəkət üçün çətin keçilən olur. Orta hündürlüklü dağlarda qoşunların manevrləri məhduddur, ağır texnikanın yollardan kənarında tətbiqi çətinləşir. Belə rayonlarda fəaliyyətlər şəxsi heyətin, döyüş texnikası və silahların əsaslı hazırlığını tələb edir.

Hündür dağlar – 2000 m-dən yuxarı. Döyüş əməliyyatlarının əsasən, yol istiqamətləri boyu aparılması mümkündür. Ağır texnikanın tətbiqi xeyli dərəcədə məhduddadır. Çətin keçilən rayonlarda xüsusi hazırlıqlı bölmə və hissələrin tətbiq edilməsi vacibdir. Aşırımlar ilin böyük hissəsi qarla örtülü və hərəkət üçün əlçatmaz olur, tez-tez qar və daş uçqunları, sellər baş verir. Hündür dağlarda yollar azdır. Hündürlüklərə qalxdıqca onların keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə pisləşir. Mövcud yollar isə, bir qayda olaraq, sərt döngəli, ensiz və dolaylı serpantinli, sərt yoxuş və enişli olur.

Havanın çox seyrək olması şəxsi heyətin döyüş qabiliyyətinə, texnikanın və silahların imkanlarına mənfi təsir göstərir. Marşlarda, həmçinin hücum və müdafiə zamanı qoşunların dağlarda fəaliyyətlərinin xarakterinə süxurlar ciddi təsir göstərir. Müxtəlif növ texnikaların keçmə şəraitləri və mühəndis işlərinin aparılması, ilk növbədə süxurların xüsusiyyətlərindən asılıdır. Qaya və daş tipli bərk süxurlar dağlıq ərazidə xüsusi qruplar təşkil edir. Dağlarda bərk süxurlar üstünlük təşkil etdiklərindən, ərazinin fortifikasiya qurğuları ilə quraşdırılması, kolon yollarının çəkilməsi mühüm dərəcədə qüvvə, vəsait və vaxt tələb edir. Ancaq müdafiədə vaxt imkanları olduqda, qoşunlar belə qruplarda möhkəm sığınacaq və atəş qurğuları yarada bilərlər. Qoşunların döyüş fəaliyyətinə dağlardakı iqlim – havanın temperaturu, atmosfer təzyiqi, rütubət, yağıntılar, külək, buludluluq, duman əhəmiyyətli təsir göstərir. Bütövlükdə, dağlıq ərazidə təbii şərait mürəkkəb və çətin olur.

Kəskin dərə-təpəli ərazi, əlçatan istiqamətlərin məhduddlaşması, iqlimin müxtəlifliyi və sərtliyi, havanın seyrək olması, ağac örtüyünün olmaması, daş və qaya süxurlarının üstünlük təşkil etməsi, həmçinin qar və daş uçqunlarının, sürüşmələrin, sel gəlməsinin mümkünlüyü motoatıcı və

tank qoşunlarının döyüş fəaliyyətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Dağ relyefinin xüsusiyyətləri istiqamətlər üzrə müstəqil qoşun qruplaşmalarının yaranmasını, qoşunların dərin eşelonlaşdırılmasını tələb edir. Bununla yanaşı, dağlıq ərazi qoşunlara az qüvvələrlə, əsas qüvvələri düşmən hücumu üçün əlçatan ayrı-ayrı istiqamətlərdə cəmləşdirməklə daha enli cəbhədə möhkəm müdafiə qurmağa və dağlıq rayonun mühüm hündürlüklərini əldə saxlamağa imkan verir. Dağlarda fəaliyyətlər səmtləşmə, qarşılıqlı əlaqənin təşkil edilməsi, təchizat və idarə edilmənin çətinliyinə görə mürəkkəbləşəcək. Qoşunların hazırlığı və silahları, əsasən də yüksək dağlıq rayonlarda fəaliyyətlər zamanı çox mühüm məna kəsb edir. Kəskin dərə-təpəli relyef güclü şaquli hava axınları ilə birlikdə taktiki hava desantlarının istifadəsini çətinləşdirir. Qoşunların enmə üsulu ilə desant çıxarması dağlarda enmə meydançalarının az olmasına və desantın intensiv atəşə məruz qalmasına görə məhduddur.

Dağlarda raket qoşunları və artilleriyanın tətbiqi, ağır texnika üçün keçidlərin az olması, dağ çaylarının mövcudluğu, raket qoşunlarının mövqe rayonlarına irəliləməsinin çətinliyi səbəbindən mürəkkəbləşir. Dağlıq rayonlar üçün səciyyəvi olan hava temperaturunun, küləyin sürətinin və istiqamətinin qəfil dəyişməsi, tufanlar və digər amillər start (atəş) mövqələrinin, komanda-müşahidə məntəqələrinin, atış üçün qurğuların koordinatlarının müəyyən edilməsində, nişanalmanın və geodezik şəbəkənin yoxlanılmasında dəqiqlik tələb edir.

Relyefin çətinliyinə görə, raket qoşunlarının mövqe rayonları, artilleriyanın atəş mövqeyi rayonları və bölmələr yollar boyu, orta dərə-təpəli ərazilərdə, nisbətən daha kiçik sahələrdə yerləşdirilməlidir. Adi şəraitlərdən fərqli olaraq, şəxsi heyətin mühafizəsi və döyüş texnikasının gizlədilməsi üçün daha çox qüvvə və vasitə tələb olunur.

Meteoroloji şəraitə və digər atış şərtlərinə görə olan düzəlişlər, raketlərin buraxılmasının və artilleriyanın atışlarının meteoroloji təminatına böyük tələblər irəli sürür.

Aşağıda göstərilənlər HHM qoşunlarının dağlarda döyüş fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərəcəkdir:

- düşmən aviasiyasının, əsasən də dərələr və vadilər boyu, gizlin yaxınlaşma imkanları;
- çoxlu qapama bucaqlarının və dağların radioelektron vasitələrinin işinə ekranlaşdırma təsirinin mövcudluğu;
- dağlarda, xüsusən də aviasiyanın alçaq hündürlüklərdə fəaliyyəti zamanı, kəşfiyyat zonasının və zenit atəşinin sahəsinin ölçülərinin kiçilməsi;
- atəşin avtomatik idarələnməsinin çətinləşməsi;
- himayə ediləcək obyektlərin sahələrinin və xüsusiyyətlərinin dəyişməsi.

HHM qüvvə və vasitələrinin dağlarda döyüş qaydalarının düzülüşü üçün səciyyəvi xüsusiyyəti onların yollara, aşırımlara, yayla və vadilərə bağlı olmalarıdır.

Dağlıq ərazi **aviasiya** üçün ən əlverişsiz fəaliyyət məkanı hesab olunur. Dağlar aviasiyanın döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır, uçuşların təhlükəsizliyinə tələbləri artırır, dağ şəraitlərinə uyğun fəaliyyət qaydalarının tətbiq edilməsini, aviasiya üçün əlavə yönəltmə məntəqələrinin açılmasını şərtləndirir. Dağ rayonlarının şəraitləri hücum (həmlə) və ordu aviasiyasının tətbiqində də müəyyən xüsusiliklər (özəlliklər) yaradır.

Dağlıq rayonun, xüsusən də, yüksəkliklər zonasının relyefi təyyarə və helikopterlərin tərkibinə və tətbiqinə bilavasitə təsir edir. Aviasiya zərbələrinin təsirini artırmaq üçün daha böyük miqyasda həcm partlayışlı və yandırıcı bombalar tətbiq etmək məqsədəuyğundur.

Aviasiyanın dağlıq şəraitlərdə düşməyə atəşlə zərərvermədə, kəşfiyyatın aparılmasında, nəqliyyat və digər tapşırıqların yerinə yetirilməsində rolu artır. Bununla əlaqədar olaraq, aviasiyanın birləşmə və hissələrlə fəaliyyətlərini, aviasiya ilə etibarlı idarəetməni, xüsusən də onun briqada və taborların aviasiya tuşlayıcıları tərəfindən hədəflərə zərbələr üçün istiqamətləndirilmələrinin əsaslı olaraq razılaşdırılması vacibdir.

Dağlarda helikopterlərin tətbiqi zamanı onların

yükləndirmə qabiliyyətlərinin aşağı düşməsinə nəzərə almaq lazımdır: hər 1000 m baza hündürlüyündə faydalı yüklənmə 8-10% aşağı düşür.

Dağlıq ərazinin şəraitləri **xüsusi qoşunların** birləşmə və hissələrinin tətbiqinə də nəzərəcar-pacaq təsir göstərir.

Kəşfiyyət hissə və bölmələri məcbur olacaq ki, bir qayda olaraq, daha enli zolaqlarda, çoxlu zolaqlarda və ayrı-ayrı istiqamətlərdə kəşfiyyət aparsın. Bununla əlaqədar olaraq düşmənin və ərazinin kəşfiyyəti üzrə tapşırıqların həcmi artır, radio kəşfiyyət, pelenqləmə, kəşfiyyət orqanları ilə idarəetmə çətinləşir.

Dağlarda mühəndis birləşmələri və hissələri adi şəraitlərdə olduğundan daha çox hərəkət yollarının hazırlanması və bərpası, tankəleyhinə maneələrin, uçqunların və dağıntıların dəf olunması, dağ çayları, kanyonlar və dərələr üzərindən körpülərin salınması, istehkam qurğularının inşa edilməsi üzrə işləri yerinə yetirməyə məcbur olacaqlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, dağlarda istehkam qurğularının inşa edilməsi zamanı şəxsi heyətin və mühəndis texnikalarının məhsuldarlığı 3-5 dəfə aşağı düşür.

Bununla yanaşı, dağ yollarında daha az qüvvələrlə qalaqların, uçqunların və dağıntıların yarıdılma imkanlarını da nəzərə almaq lazımdır. Dağlıq ərazinin şəraitləri onun mühafizə və maskalanma xüsusiyyətlərindən, əsasən də müdafiədə, effektiv istifadə etməyə imkan verir. Dağlarda helikopterlərlə hərəkətdə olan maneəqurma dəstələrinin rolu artır.

Kimya qoşunları hissələri və bölmələrinin dağlarda fəaliyyətləri, ilk növbədə, kimyəvi silahın tətbiqindən sonra düzənlik ərazidən fərqli olaraq, daha mürəkkəb nəticələrin yaranması səbəbindən çətinləşəcək. Dağlarda həm hücumda, həm də müdafiədə odsaçan bölmələrin daha geniş tətbiqi məqsədəuyğundur.

Rabitə birləşmə və hissələrinin fəaliyyətlərinə şəraitdən ortaya çıxan rabitənin tez-tez pozulması, qısa və ultraqısa dalğalı kanalların işinin çətinləşməsi ötürücülük imkanlarının aşağı düşməsi maneələr yaradacaq.

Maddi vəsaitlərin məsrəfi dağlıq ərazidə yüksəlir, onların daşınması çətinləşir. Buna görə də

arxa təminatı hissə və bölmələrini bacardıqca qoşunlara yaxın yerləşdirmək, yerə boşaltmaqla maddi vəsaitlərin artırılmış ehtiyatlarını yaratmaq, qoşunları xüsusi ləvazimatlarla, mövsümdən asılı olaraq isti geyimlə təmin etmək, yaralıların təxliyyə edilməsi üçün əlavə vasitələrin (helikopterlərin, qoşqu nəqliyyatının, yükdaşıyanların) ayrılmasını nəzərdə tutmaq lazımdır. Bununla belə, dağ relyefi mühafizə olunmuş sığınacaqların, anbarların, şəxsi heyət və yükdaşıyan nəqliyyat üçün daldalanacaqların geniş şəbəkəsini yaratmağa imkan verir.

Tank və PDM-lərin istifadəsi zamanı bir sıra xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

Dağlıq ərazilərdə də hərəkət sürətlərinin və keçmə imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə az olması tank və PDM-lərin tətbiqində nəzərə car-pacaq dərəcədə problemlər yaradacaq.

Dağlarda tankların, PDM və digər döyüş maşınlarının keçmə qabiliyyəti heyətlərin, əsasən maşın sürücülərinin, xüsusi dağ hazırlığının təkmləşdirilməsi hesabına, mühəndis-texniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi – rezin-metal şarnirli tırtılların əvəzinə metal (açıq və qapalı) tırtıllardan istifadə olunması, tırtılların dartılıb bərkidilməsi və s. tədbirlərlə artırıla bilər.

Ərazinin dağlıq olması tank və PDM-lərdən atəşin aparılmasını çətinləşdirir. Kəskin dərə-təpəli ərazi kiçik ölçülü hədəflərin aşkar olunmasını mürəkkəbləşdirir. Əhəmiyyətli əyilmələr, hədəf yerlərinin böyük bucaqları, küləyin tez-tez istiqamətini və sürətini dəyişməsi, hava temperaturu və atmosfer təzyiqinin kəskin dəyişmələri tankların və digər döyüş maşınlarının atış dəqiqliklərinin zəifləməsinə gətirir və müvafiq düzəlişlərin edilməsini tələb edir. Tank və PDM-lərdən dağlarda atəşin aparılmasının şərtləri heyət və bölmə komandirlərindən silahla davranışda yüksək hazırlıq və mənimsəmə, dağ şəraitlərinin atışa təsirini dərindən bilməyi, yana əyilmələri nəzərə alaraq atəş mövqeyinin hündürlüyünü, tankın və hədəfin yamac boyu hərəkətini, atəşə düzəlişlərin (korrektə) edilməsini tələb edir.

Dağlarda döyüş əməliyyatlarının təşkili zamanı vacibdir:

Birinci, qoşunların bir-birlərindən ayrı istiqə-

mətlərdə fəaliyyət aparmağa məcbur olduqlarını nəzərə alaraq hücum apararkən bir neçə qruplaşma yaratmaq.

İkinci, dağlarda hücum edən qoşunlar əsas zərbəni tankların, artilleriya və aviasiyanın səmərəli istifadə edilməsinə imkan verən və daha çox əlverişli olan istiqamətlərdə endirməlidir. Buna görə də bu şəraitdə yandan keçmə dəstələrinin fəaliyyətləri ilə razılaşdırılmış cinah zərbələr daha səciyyəvi olacaqdır.

Fəaliyyətlərin gözlənilməzliyini əldə etmək məqsədilə əsas zərbəni əlçatmaz istiqamətlərdə, düşmənin gözləmədiyi yerdən də endirmək mümkündür.

Üçüncü, qoşunların döyüş düzülüşünü dağlıq ərazinin xüsusiyyətini nəzərə alaraq müəyyən etmək lazımdır. Döyüş düzülüşü dərin, iki, bəzən isə üç eşelon olmalıdır.

Döyüş düzülüşlərinin dağlarda elementləri və fəaliyyəti: ön, yandan keçmə dəstələri və taktiki hava desantları cinahlara və düşmən arxasına manevrin yerinə yetirilməsi; dağ aşırımlarının, keçidlərin, yol qovşaqlarının və digər obyektlərin ələ keçirilməsi.

İstiqamətlərin ayrı-ayrı və təcrid olunmasını, döyüşlərin yerli xarakterli olmasını nəzərə alaraq, bölmə və hissələrin təkə taktiki yox, həm də əməliyyatın məqsədlərinə çatmasında müstəqil rolü kəskin artır.

Hücumun dərinlikdə inkişafı zamanı, yol istiqamətləri boyu birinci eşelon birləşmələrinin əsas qüvvələri praktiki olaraq döyüşqabağı qaydalar da, öndə güclü ön dəstələr və avanqardlara malik olaraq hərəkət edəcəklər.

Bu, döyüş tapşırıqlarını minimal qüvvə ilə həll etməyə imkan verir, bununla da, qoşunların əsas qruplaşmasına ön dəstələrin səylərinin vaxtında artırılmasını və həlledici istiqamətlərə manevr etməyi təmin edir.

Dağlarda hücumun tempi ikinci eşelonların bacarıqla döyüşə yeridilməsindən asılıdır. Döyüşə girməni bir neçə istiqamətlərdə, ardıcıl olaraq, birinci eşelon qoşunlarının döyüş qaydaları üzərindən aşmaqla planlaşdırmaq vacibdir. Hərəkətin başlanğıcında marşrutları boşaltmalı, hava hücumundan müdafiəni, atəş dəstəyini, mühən-

dis təminatını və komendant xidmətini təşkil etməli, qarşılıqlı əlaqə məsələləri daim dəqiqləşdirilməlidir. Düşməne atəşlə zərərvurmanı qoşunların hücum istiqamətləri üzrə planlaşdırmaq vacibdir. Bu zaman dağ relyefinin və düşmən müdafiəsinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə fərqli düzülüşlər və atəş hazırlığının müddəti, hücumun atəşlə müşayiəti, habelə onların başlama vaxtlarını müəyyən etmək lazımdır. Hücumun atəş hazırlığını düşmən müdafiəsinin pillələri üzrə, eyni vaxtda düşmənin obyektlərini dərinlikdə vurmaqla həyata keçirmək vacibdir. Bəzən, gözlənilməzlik əldə etmək məqsədilə onu keçirməmək də olar.

Dağlarda tanklardan və tank əleyhinə vasitələrdən düzünə tuşlama atışına vacib yer verilir. Bu, onunla izah edilir ki, artilleriyanın bağlı atəş mövqelərindən atışı bəzən vadilərdəki, dərələrdəki dumanlardan, aşırımlarda, dağ silsilələrində və yüksəkliklərdə alçaq buludluluq səbəbindən effektiv olmur. Bundan başqa, düşmən müdafiəsinin çoxpilləli düzülüşü və onun bütün obyektlərinin eyni vaxtda vurulması vacibliyi adi şəraitdə olduğundan daha artıq düzünə tuşlama atışı üçün artilleriya vasitələrinin cəlb olunmasını tələb edir. Dağlarda minaatanların rolu artır.

Dağlarda hücum zamanı qoşunların qarşılıqlı əlaqəsi əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşir. Qoşun qruplaşmalarının bütün fəaliyyətləri ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə öz aralarında, yandan keçmə (dövrələmə) və manevr edən bölmələrlə razılaşdırılmalıdır. Bu zaman:

– artilleriya və aviasiya ilə qarşılıqlı köməklik göstərmək qaydasında atəş zərbələrinin endirilməsini uyğunlaşdırmalı;

– yandan keçmə və reydlərinin vaxta, istiqamətlərə və fəaliyyət rayonlarına görə fəaliyyətləri koordinasiya edilməlidir. Xüsusi dəqiqliklə və diqqətlə taborlar, bölüklər və taqımlar arasında qarşılıqlı əlaqəni məşq etdirmək vacibdir.

Hücumun hazırlığı zamanı şəxsi heyətin, döyüş texnikasının və silahların dağlarda fəaliyyətlərə hazırlığı ilə bağlı olan tədbirlərin keçirilməsi böyük məna və əhəmiyyət kəsb edir.

HÜCUMDA DÖYÜŞÜN TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Adi şəraitlərdə hücum üçün səciyyəvi olan əsas müddəalar dağlarda hücumun təşkili zamanı da öz qüvvəsini saxlayır. Amma bu halda ərazinin relyefindən və düşmən müdafiəsinin spesifik təşkilindən asılı olan bəzi xüsusiyyətlər var.

Dağlarda hücum əsasən yollar, vadilər, dağ silsilələrinin yamacları boyu aparılmalıdır. Dərələr manevrləri daraldır, sıxır və qoşunların irəliləməsini çətinləşdirir.

Hücum edənlər əsas qüvvələri ən mühüm obyektlərin – hakim yüksəkliklərin, aşırımların, keçidlərin və s. tutulmasına cəmləşdirməlidir.

Öndən hücum o vaxt məsləhət görülür ki, müdafiə olunan düşməni cinahlardan ötmək mümkün deyil. O, gecə və atəş hazırlığı olmadan keçirilir. Yandan ötüb keçmə marşrutları olmadıqda, öndən hücum zamanı isə böyük itkilər gözlənilirsə, düşmənlə təmas yerlərində qısa bir müddətdə əlverişli qüvvə və vasitələr nisbəti yaratmaq, onu darmadağın etmək üçün şərait yaratmaq məqsədi ilə qoşunlar helikopterlərlə müdafiə xətti önündə və ya düşmən arxasında olan hakim yüksəkliklərə taktiki desant olaraq atıla bilər.

Hücumda keçmə həddini çıxış vəziyyətinin bilavasitə yaxınlığında, hücum üçün düşmənin ön xəttinə mümkün qədər yaxın təyin etmək məsləhət görülür.

Gözlənilməzliyə nail olmaq üçün çıxış vəziyyətini gizlin tutmaq məqsədəuyğundur (gecə, gündüz və ya tüstü pərdəsi altında).

Hücumu keçirmək üçün əsas və köməkçi, habelə hücumda uğur əldə etmək üçün ehtiyat zərbə qruplaşmaları yaradılır.

Əsas zərbəni, cinahlara doğru manevrlərə əlverişli şərait yaradan, atəş vasitələrinin ən əlverişli istifadə imkanları olan və orada yerləşən obyektlərin ələ keçirilməsi üzrə döyüş tapşırıqlarının həllində əhəmiyyətli məna kəsb edən ərazi istiqamətlərində endirmək məsləhət görülür.

Bölmələrin döyüş düzülüşləri ərazinin xüsusiyyətlərindən, şəraitdən və qoyulmuş tapşırıqdan asılıdır. Bu şərtlər hücumda keçən qoşunlara qoyulan tapşırıqların dərinliyinə də bilavasitə təsir

edir. Lakin düşmən müdafiəsinin qiymətləndirilməsinə, öz qüvvə və vasitələrinin mövcudluğuna və hücum istiqamətindəki ərazinin xüsusiyyətlərinə əsas diqqət yetirmək lazımdır. **Məsələn**, korpusun yaxın məqsədi düşmənin birinci eşelon hissələrinin darmadağın edilməsi, sonrakı fəaliyyətlər üçün əlverişli şərtlər yaradacaq aşırımların və digər vacib obyektlərin ələ keçirilməsi, briqadanın isə düşmən taborunun müdafiə dərinliyindəki canlı qüvvəsinin və hərbi texnikasının məhv edilməsindən ibarətdir. Dağlarda aparılan döyüş əməliyyatlarının xüsusiyyətləri ərazinin quruluşundan və həll olunacaq tapşırıqlardan asılı olan hücum zolağının eninə də öz təsirini göstərir. Bir qayda olaraq, bölmə və hissələr üçün o, az birləşmə və birliklər üçün isə adi halda olduğundan artıq olacaq.

Hücum edən qoşunların döyüş fəaliyyətlərini təmin etmək məqsədilə taktiki **hava desantları və ötüb keçmə qrupları** tətbiq etmək məsləhət görülür. **Bu qruplar** hücum istiqamətindəki ərazinin vacib sahələrini, düşmənin komanda məntəqələrini, rabitə qovşaqlarını, artilleriyanı, təminat anbarlarını ələ keçirir, onun ehtiyat qüvvələrinin cəbhə istiqamətinə yaxınlaşmalarını və qoşunlarının geri çəkilmələrini əngəlləyirlər.

Onlar əsas qüvvələrin vacib istiqamətlərdə uğurla hücum etmələrini təmin etmək üçün müdafiə olunan düşmənin bölmələrinə cinah və arxadan zərbə endirə bilərlər.

Əsas qüvvələr tərəfindən ərazinin əlverişli sahələri ələ keçirildikdən sonra, uğuru inkişaf etdirmək məqsədilə ehtiyatları (ikinci eşelonları) döyüşə yeritmək məqsədəuyğundur.

Hücumdan əvvəl artilleriya hazırlığı hər istiqamətdə, **dağlıq şəraitdə atəş vasitələrinin istifadə xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq**, müxtəlif vaxtlarda başlaya bilər.

Hücumun gedişində atəşlə himayə, adətən atəşin ardıcıl cəmləşməsi üsulu ilə yerinə yetirilir. Artilleriya və minaatanlar hissə və bölmələrə, taqıma qədər olmaqla, onların hücum istiqamətlərində olan hədəf və obyektlərin məhv edilməsi tapşırığı ilə verilir. Düşmənin atəş vasitələri onun bütün müdafiə pillələrində eyni vaxtda susdurulur. Aşağı pillələrdə olan hədəflərə daha sıx atəş

şin cəmləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

Qoşunların idarə edilməsi ümumi prinsiplərlə qurulur, lakin bütün komandanlıq səviyyələrində idarəetmə məntəqələrini qoşunlarla daha dayanıqlı rabitə əlaqəsinə malik olmaqdan ötrü, adi şəraitlərdən fərqli olaraq, onlara daha yaxın yerləşdirilməsi məsləhətdir.

Adi şəraitlərdə olduğu kimi, korpusun dağlarda hücum əməliyyatları müxtəlif şəraitdə başlaya bilər. Qoşunlar qabaqcadan hazırlanmış müdafiəyə keçmiş düşmən üzərinə hücumla keçə bilərlər. Dağ rayonunda briqadanın hücum əməliyyatının məqsədi qarşıda duran düşmənin hissə və birləşməsinin onun bütün müdafiə dərinliyində darımağın edilməsi və dağlıq rayonun bir hissəsini vacib aşırımlarla, yol qovşaqları və digər obyektlərlə birlikdə ələ keçirilməsi ola bilər.

NƏTİCƏ

Məqalədə dağlarda hücum döyüşünün aparılması üçün zəruri olan anlayışlar, dağlıq ərazinin şərtlərindən, briqada bölmələrinin dağlarda hücum fəaliyyətlərində yerinə yetirdikləri tapşırıqların xüsusiyyətlərindən, motoatıcı briqadanın dağlıq ərazinin şərtlərindən asılı olaraq taktiki səviyyədə tətbiq olunmasından bəhs edilib. Bunları nəzərə alaraq nəticəyə gəlmək olar ki, dağlıq ərazidə hücum döyüşünün müvəffəqiyyətlə aparılmasında dağlıq ərazinin şərtlərindən irəli gələn xüsusiyyətlər komandirlərin daim diqqətində olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. Briqada. Bakı, 2014
2. Обучение мотострелковых подразделений боевым действиям в горах. Военное издательство МО СССР. Москва, 1979
3. Аптрейкин С.Н. Особенности ведения боевых действий советских войск в горно-пустынной местности. г. Рязань, 1998

4. Руководство по боевым действиям подразделений в горах (рота, взвод, отделение). М. Воениздат, 1961

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ АТАКИ МОТОСТРЕЛКОВОЙ БРИГАДЫ В ГОРНОМ РЕЛЬЕФЕ

А. ФАРАДЖОВ

В статье были рассмотрены краткие необходимые знания для ведения наступления в горах, особенности горной местности, особенности задач, выполняемых подразделениями мотострелковой бригады при наступлении и применение мотострелковой бригады в горах в тактическом звене. Был сделан вывод о необходимости учета командирами особенностей горной местности при планировании и ведении наступления в горах.

SUMMARY

ESPECIALLY ATTACKS MOTORIZED INFANTRY BRIGADE IN THE MOUNTAINOUS TERRAIN

A. FARACOV

The article discussed briefly the necessary knowledge to conduct an offensive in the mountains, especially the mountain areas, the tasks performed by mechanized brigade during the offensive in the mountains and attack of the mechanized brigade in the mountains at the tactical level. The conclusion addresses the commanders about planning features in the mountainous areas and conduct of the offensive in the mountains.

GECƏ MÜDAFİƏ VƏ HÜCUM ƏMƏLİYYATLARINDA (DÖYÜŞLƏRDƏ) ARTİLLERİYANIN DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI

Polkovnik-leytenant Emil BALAYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: gecə müdafiə döyüşü, gecə hücum döyüşü, atəslə zərərvurma, işıq təminatı, kor etmə, işıq oriyentiri, işıqlandırıcı mərmilər (minalar), gecəgörmə cihazları.

Ключевые слова: оборонительный бой ночью, наступательный бой ночью, огневое поражение, световое обеспечение, ослепление, световой ориентир, световой снаряд (мина), приборы ночного видения.

Keywords: defensive night fight, offensive night fight, fire damage, light provision, dazzle operation, light point, light shell (mine), night-vision appliance.

ATƏSLƏ ZƏRƏRVURMA TAPŞIRIQLARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİ METODİKASI

Döyüş zamanı bölmələrin fəaliyyətinə qarşı ən böyük təhlükə düşmənin yandırıcı vasitələri tətbiq etməsi hesab olunur, belə ki, canlı qüvvə və döyüş texnikaları ağır itkiyə düşər ola bilər və ərazilərdə yaradılan yanğın ocaqları bölmələrin manevrini kəskin azalda bilər. [1]

Məhdudgörmə şəraiti artilleriya kəşfiyyatının aparılmasını, yeni aşkar edilmiş hədəflərin koordinatlarının müəyyən edilməsini, hədəfgöstərməni, öz mərmilərimizin partlayışlarının müşahidəsini, atəşə düzəlişlərin edilməsini və bölmələrin manevrini çətinləşdirir.

Buna görə də artilleriya bölmələrinin komandirləri atəş sərəstlişinin artırılmasını və düşmənin atəş zərbələrindən effektiv qorunmasını təmin edən tədbirləri dəqiqliklə yerinə yetirməlidirlər.

GECƏ MÜDAFİƏ ƏMƏLİYYATLARINDA (DÖYÜŞLƏRDƏ) ARTİLLERİYANIN DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gecə müdafiə döyüşü, hazırlanmış müdafiə şə-

raitində və ya döyüş əməliyyatlarının gedişində qoşunların tutduğu xətlərdə, bəzən isə bilavasitə düşmənin hücumunun başlanmasından əvvəl aparıla bilər. Bu zaman gecə müdafiəsi ya günün işıqlı vaxtında başlanmış müdafiə döyüşünün davamı olacaq, ya da düşmənin gecə hücumlarını dəf edən zaman aparılacaq. İstənilən halda birləşmənin müdafiəsi elə hazırlanmalıdır ki, o hücum edən düşmənin hücumlarına qarşı təkə gündüz deyil, həm də gecə dayana bilsin. [2]

Düşməne atəslə zərərvurmanın effektivliyini artırmaq məqsədilə bütün atəş vasitələri gecə şəraitində atəş aparmağa hazırlanır.

Birinci eşelonun, dərinlikdə yerləşdirilmiş motoatıcı bölmələrinin atəş vasitələri, düzünə tuşlama üçün ayrılmış toplar və tank əleyhinə idarə olunan raket qurğuları gecə ikən düşmənin qəfil həmləsini dəf etmək hazırlığında müdafiənin ön xəttinə yaxın olan müvəqqəti atəş mövqələrinə hərəkət edir. Düşmənin gecə toplandığı mümkün rayonlar üzrə, onun irəliyə hərəkətinin ehtimal olunan marşrutları və açılma xətləri üzrə artilleriyanın atəşi hazırlanır.

Gecə müdafiə əməliyyatları (döyüşlər) zamanı

Gecə vaxtı atış zamanı artilleriya sistemlərinin özünü büruzə verməsi

artilleriyanın əsas tapşırığı düşmənin qəfil həmləsinin dəf edilməsində iştirak etməkdir. Bu məqsədlə gündüz vaxtı düşmənin mümkün olan toplanma rayonlarına, onun açılma və həmləyə keçmə hədlərinə raket qoşunlarının zərbələri və artilleriyanın atəşi (atəş basqınları) hazırlanır.

Artilleriyanın ehtiyat atəş mövqeləri elə hesabla seçilir ki, atışların işığı onları aşkar etməsin. Tez-tez yerini dəyişən batareyalar, köçəri taqımlar (toplar) ayrılır və onların, bir qayda olaraq, qoşunların tutmadığı yerlərdən, saxta atəş mövqelərindən atəşi hazırlanır.

Gecə müdafiə zamanı artilleriya adi tapşırıqların yerinə yetirilməsindən əlavə olaraq planlaşdırılır:

- düşmənin işıq təminatı vasitələrinə və gecə-görmə cihazlarına zərər vurmaq;
- işıqlandırıcı mərmilər (minalar), yaxud düşmən yerləşdiyi ərazilərdə yanğınlar yaratmaqla ərazini və hədəfləri işıqlandırmaq;
- əks-həmlələrin istiqamətini göstərmək üçün işıq oriyentiri (istiqaməti) qoymaq, həmçinin düşmənin müşahidə məntəqələrini və atəş vasitələrini kor etmək.

Artilleriya bölmələrinin gecə fəaliyyətlərinə hazırlanması elə hesabla həyata keçirilir ki, verilmiş tapşırıqların ərazidə öyrənilməsinə və onların fəaliyyətlərinin hazırlanmasına, lazım olan hallarda isə artilleriya ilə sınaq atışının keçirilməsinə sutkanın işıqlı vaxtı kifayət etsin.

Artilleriyanın döyüş fəaliyyətlərinə gecə hazırlanması zamanı birləşmənin artilleriya rəisi müəyyən edir:

– gündüz vaxtı ərazidə artilleriyanın tapşırıqlarını dəqiqləşdirmək və atəşin aparılma qaydasını müəyyən etmək, artilleriyanın fəaliyyətini motoatıcı bölmələrin fəaliyyətləri ilə razılaşdırmaq;

– artilleriya vasitələri ilə düşmənin ərazi və obyektlərinin (hədəflərinin) işıqlandırılmasını təşkil etmək, əks-həmlə istiqamətlərində işıq oriyentiri qoymaq və bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi qaydasını müəyyənləşdirmək;

– tabelikdə olan komandirlərə təyin edilmiş xəbərdarlıq siqnallarını, öz qoşunlarını tanıma qaydasını, atəşin çağırılması və kəsilməsi siqnallarını çatdırmaq;

– mühafizənin gücləndirilməsi üzrə göstərişlər;

– artilleriyanın marşrutlarını və manevr etmə qaydasını dəqiqləşdirmək, artilleriya bölmələrinin verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə hazırlığını yoxlamaq.

Gecə artilleriya ilə qoşunların döyüş fəaliyyətinin işıq təminatının təşkil edilməsi zamanı artilleriya rəisi nəzərə alır və dəqiqləşdirir: [3]

– artilleriya batareyaları, idarəetmə məntəqələri, ehtiyatların yerləşmə yerlərinin və başqa vacib hədəflərin kəşfiyyəti üçün ərazinin işıqlandırma rayonlarını, düşmənin əsas qüvvələrinin irəliləməsinə müşahidə etmək üçün marşrutların (yol qovşaqlarının) işıqlandırma sahələrini;

– düşmənin həmlə edən tank və başqa zirehli maşınlarına durğun və hərəkətli arakəsmə atəşi ilə tələfat verilməsini onların düzünə tuşlama atışı və yüksək dəqiqlikli sursatla məhv edilməsi məqsədi ilə əlverişli şəraitin yaradılması zamanı müşahidə üçün işıqlandırma hədlərini;

– düşmənin müşahidə məntəqələrinin və atəş vasitələrinin kor edilmə hədlərini;

– əks-həmlələrin istiqamətlərini göstərmək üçün işıq oriyentirlərini (istiqamətlərini) və onların qoyulma qaydasını;

– işıqlandırma (kor etmə) üçün ayrılmış qüvvə və vasitələr, onların tapşırıqları, yerləşməsi və müdafiə döyüşünün gedişində manevr qaydasını;

– işıqlandırmanı (kor etməni) həyata keçirən bölmələrlə idarəetmə siqnallarını və rabitənin təşkilini, düşmənin həmlə edən tank və başqa zirehli maşınlarının işıqlandırılmasını həyata keçirən tank əleyhinə bölmələrlə qarşılıqlı fəaliyyət qaydasını.

İşıq təminatı üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi məqsədi ilə təyin edilə bilər: [4]

– birləşmədə – bir-iki artilleriya batareyası;

– taborda – bir-iki minaatan (artilleriya) taqımı;

– bölükdə – cütləşmiş işıqlandırma postları (hər taqımda bir post).

Düşməni aldatmaq məqsədilə saxta infraqırmızı və istilik mənbələrinin köməyi ilə saxta mövqelər nişanlanır (işarə edilir), qüvvə və vasitələrlə manevr yamsılanır.

İşıq təminatı planı birləşmədə yuxarı komandirin qərarı (göstərişi və ya birliyin işıq təminatı planından çıxarış) əsasında işlənilir hazırlanır. İşıq təminatı sualları, həmçinin qarşılıqlı fəaliyyət planı cədvəlində və artilleriyanın tətbiqi planında əks olunur.

Düşmənin hücumu keçməsi ilə onun fəaliyyət rayonunda ərazinin sistemlik olaraq işıqlanması aparılır. Artilleriya, birləşmə komandirinin əmri və ya tabor komandirlərinin atəş çağırışı ilə cəmləşdirilmiş və arakəsmə atəş üsullarının birgə tətbiqi ilə əvvəlcədən hazırlanmış sahələr, hədlər (xətlər) və yeni aşkar edilmiş obyektlər (hədəflər) üzrə atəş tapşırıqlarını yerinə yetirir.

Qaranlıq düşməsi ilə işıqlandırma, bir qayda olaraq, düşmən hücumu dəf edilənədək aparılır. Əvvəlcə işıqlandırıcı mərmilər və minalar tətbiq olunur, sonra məsafədən alışıdırmanın köməyi ilə işıq hədləri (xətləri) və işıqlandırma mənbələri (əlalət vasitələr və ya yanacaq materiallarından hazırlanmış) fəaliyyətə gətirilir, yanğın ocaqları yaradılır. Düşmənin ön xəttə yaxınlaşması ilə bö-

lülələrin işıqlandırma postları fəaliyyətə başlayır. İlk növbədə müdafiə olunan qoşunlarımızı işıqlandıran və kor edən düşmənin artilleriya batareyaları və digər vasitələri məhv edilir (tüstü pərdələri qoyulmaqla kor edilir). Müdafiə olunan qoşunların bilavasitə yaxınlığındakı ərazinin (obyektlərin, hədəflərin) işıqlandırılması elə hesabla aparılır ki, öz bölmələrimizin işıqlandırılmasına yol verilməsin.

Gecə keçirilən əks-həmlələr zamanı düşmənin kəşfi və sonradan susdurulması üçün müdafiəyə soxulma sahəsində düşmən artilleriyasının ehtimal olunan açılma rayonlarının, ehtiyatların yaxınlaşma marşrutlarının işıqlandırılması həyata keçirilir, həmlə edən bölmə komandirlərinin tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsi, düşmənin kəşf edilməsi və hədəflərin düzünə tuşlama atışı ilə məhv edilməsi üçün şəraitin yaradılması məqsədi ilə əks-həmlə üçün açılma həddinin qarşısında və cinahlarında düşmənin işıqlandırılması (kor edilməsi) keçirilir. Əks-həmləyə keçdikdə artilleriya işıq oriyentirlərinin (istiqamətlərinin) qoyulmasını həyata keçirir. Əks-həmlə istiqamətində artilleriya bölmələrinin manevrələrinin hazırlanması və keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Bir gecəlik müvəqqəti mövqelərə yerini dəyişmiş bölmələr hava işıqlanana qədər artilleriya rəisinin göstərişinə əsasən müxtəlif vaxtlarda əsas atəş mövqələrinə yerlərini dəyişirlər.

GEÇƏ HÜCUM ƏMƏLİYYATLARINDA (DÖYÜŞLƏRDƏ) ARTİLLERİYANIN DÖYÜŞ FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gecə hücum zamanı artilleriya adi tapşırıqlardan başqa əlavə tapşırıqları da yerinə yetirir:

– düşmənin işıq təminatı vasitələrinə və gecəgörmə cihazlarına zərər vurmaq;

– ərazini və hədəfləri işıqlandırıcı mərmilərlə (minalarla), yaxud düşmənin yerləşdiyi ərazilərdə yanğınlar yaratmaqla işıqlandırmaq;

– hücumun istiqamətini işarələmək məqsədi ilə işıq oriyentirləri (ışıq xətləri) qoymaq;

– həmçinin düşmənin atəş vasitələrini və müşahidə məntəqələrini gözqamaşdırıcı atəşə tutmaq (kor etmək). [2]

Gecə hücumu hazırlaşarkən döyüş fəaliyyətinə hazırlıq əvvəlcədən elə hesabla başlayır ki, qarşıya qoyulmuş tapşırıqları ərazidə öyrənmək, həmçinin işıq təminatı üzrə, zəruri hallarda isə sınaq atışının keçirilməsi üçün kifayət qədər vaxt imkanı olsun.

Artilleriya bölmə komandirləri tərəfindən dəstəklədikləri bölmələrin fəaliyyət istiqamətlərinin və yerinə yetirəcəkləri tapşırıqların aydınlaşdırılmasına, ümumqoşun birləşmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət suallarının dəqiqləşdirilməsinə, ərazinin işıqlandırılması və hədəfgöstərmə qaydasının, həmçinin atəş çağırışı, dayandırılması siqnalları və qaydasını və dərk edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Artilleriyanın gecə döyüş fəaliyyətlərinə hazırlığı zamanı artilleriya rəisi müəyyənləşdirir:

- gecə hücumu hazırlaşarkən əlavə tapşırıqları;
- günün işıqlı vaxtı ərazidə artilleriya qruplarına (bölmələrinə) tapşırıqları və ümumqoşun birləşmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarını;
- artilleriya vasitələri ilə ərazinin və düşmən müdafiəsində hədəflərin işıqlandırılmasını, işıq oriyentirlərinin (ışıq xətlərinin) qoyulmasını;
- tabelikdə olan komandirlərə xəbərdar etmə, öz qoşunlarımızın tanınma, atəş çağırışı və dayandırılması siqnallarını;
- günün işıqlı vaxtı atəş mövqelərini və onların topogeodezik bəndetməsinin təşkilini;
- müşahidə məntəqələrini və atəş mövqelərini zəruri miqdarda işıqlandırma vasitələri ilə təmin edilməsini;
- artilleriyanın yerdəyişmə qaydası və marşrutlarını;
- artilleriya qrupunun (bölmələrinin) və kəşfiyyət orqanlarının gecə fəaliyyətinə hazırlığını.

Əgər gecə döyüşü gündüz keçirilmiş döyüş fəaliyyətlərinin davamıdırsa, bu zaman artilleriya rəisi qaranlıq düşənədək artilleriyanı mümkün qədər ümumqoşun bölmələrinin döyüş düzülüşünə yaxın çəkərək yerləşdirməli, bölmələrin əksər hissəsini birinci eşelon birləşmələrinin (bölmələrinin) dəstəyi üçün təyin etməlidir.

İşıq təminatını artilleriya vasitələri ilə təşkil edərkən artilleriya rəisi müəyyən edir: [3]

– düzünə tuşlama atışı üçün ayrılmış vasitələrin tələfatı çərçivəsində olan işıqlandırılacaq, yaxud

kor ediləcək obyekt və hədəfləri təyin etmək (dəqiqləşdirmək);

– düşmənin yaxınlaşan ehtiyatlarını vaxtında aşkar etmək, artilleriya və minaatan batareyalarının (taqımlarının) kəşfiyyatı üçün ərazinin tələb olunan işıqlandırma sahələrini təyin etmək;

– hədəflərin (ərazidəki rayonların) işıqlandırma qaydasını, kəşfiyyət və tələfata uğratma vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarını təyin etmək;

– işıq oriyentirlərinin (ışıq xətlərinin) qoyulmasını qaydasını dəqiqləşdirmək;

– işıq təminatını həyata keçirmək üçün qüvvə və vasitələri təyin etmək, tapşırıq vermək, atəş mövqeyi rayonlarını və döyüşün gedişində yerdəyişmə qaydasını təyin etmək;

– işıq təminatına cəlb olunan bölmələrin idarə edilməsini təşkil etmək.

Müdafiə olunan düşmən üzərinə gecə vaxtı hücum, bir qayda olaraq, həmlənin atəş hazırlığı keçirildikdən sonra, bəzən qəfilliyə nail olmaq məqsədi ilə atəş hazırlığı keçirmədən başlanılır. [5]

Həmlənin atəş hazırlığı zamanı artilleriya yerinə yetirdiyi adi tapşırıqlardan başqa, düşmənin işıq təminatı vasitələrinə və gecəgörmə cihazlarına da zərər vurur, ərazini və obyektləri (hədəfləri) işıqlandırır, onun atəş vasitələri və müşahidə məntəqələrini gözqamaşdırıcı atəşə tutur (kor edir). Düzünə tuşlama atışı üçün ayrılmış top və tanklar gecəgörmə cihazlarından istifadə edərək, ön xətdə dayaq məntəqələrindəki atəş vasitələrini məhv edir.

Hücum edən qoşunlara artilleriyanın atəş dəstəyi, bir qayda olaraq, atəşin ardıcıl toplanılması ilə, yaxud toplanılmış atəşlərlə və tək hədəflərə atəşlərlə həyata keçirilir. Atəşin köçürülməsi və dayandırılması tabor və bölük komandirlərinin siqnalları ilə həyata keçirilir.

Həmlənin başlanması ilə briqada artilleriyası birinci eşelon taborlarını dəstəkləyir. Xüsusu təyin edilmiş batareyalar işıqlandırıcı və yandırıcı mərmilərlə (minalarla) ərazini işıqlandırmaq, düşmən ərazilərində yanğınlar yaratmaq, işıq oriyentirləri (ışıq xətləri) qoymaq, düzünə tuşlama ilə atışa cəlb edilmiş vasitələrin atəşlərini təmin etmək məqsədi ilə atəş aparırlar.

İşıqlandırma təminatı üzrə artilleriyanın imkanları

İŞIQ TƏMİNATININ NÖVÜ	TOPLARA OLAN TƏLƏBAT	İMKANLAR				TAPŞIRIĞIN YERİNƏ YETİRİLMƏSİ QAYDASI
		TAQIMLAR		BATAREYALAR		
		3 TOP (min)	4 TOP (min)	6 TOP (min)	8 TOP (min)	
ƏRAZİNİN İŞIQ-LANDIRILMASI (düşmən fəaliyyətinin aşkarlanması məqsədilə aparılır)	$M_{top} \frac{C_h}{D_{iz}}$	2400 x 800	3200 x 800m	4800 x 800 m və ya 2400 x 1600 m	6400 x 800 m və ya 3200 x 1600 m	Atış tempi – 3 at/dəq.
TƏİR və TOPLARIN DÜZÜNƏ ATIŞININ TƏMİN EDİLMƏSİ	$M_{top(min)} \frac{C_h}{R_{iz}}$	1200 m	1600 m	2400 m	3200 m	Atış tempi –3 at (yayl.)/ dəq. İşıqlandırma həddi 300-400 m atəş açma həddindən arxada
KORETMƏ (düşmənin optik gecəgörmə cihazlarının sıradan çıxarılması məqsədi ilə aparılır)	$M_{top(min)} \frac{C_h}{\frac{1}{4} R_{iz}}$	300 m	400 m	600 m	800 m	Atış tempi –1 at (yayl.)/ dəq. Meşələrin yanma həddi kor edilən obyektədən 100-150 m öndə
İŞIQ ORİYENTİRLƏRİ (irəliləyən və ya hücum edən qoşunların istiqamətləndirilməsi məqsədi ilə aparılır)	2-3 top(min)	1	2	2-5	3-4	Atış tempi – 5-15 dəq. 1 yaylım. Atəşin köçürülməsi oriyentirə 1,5-2 km yaxınlaşdıqda
SƏMT İŞIQLARI (hücum edən qoşunların ara xətlərini göstərmək məqsədi ilə aparılır)	4-6 top(min)	-	1	1	2	Atış tempi – 1 yayl/ 5-15 dəq. Yaxın oriyentir öz qoşunlarından 2-3 km, digərləri bir-birindən 2-3 km aralı
ARAKƏSMƏTƏŞİ HƏDDLƏRİNİN İŞIQLANDIRILMASI (həmlə və ya əks həmlə edən düşmənin aşkarlanması məqsədi ilə aparılır)	$M_{to(min)} \frac{C_{ara kəs at}}{R_{iz}}$	1200 m	1600 m	2400 m	3200 m	Atış tempi – 3 AT dəq. İşıqlandırma həddi DAA və ya HAA həddi üzrə
C_h – hədəfin (həddin, sahənin) cəbhəsi D_{iz} – bir mərmii işıqlandırılan zonanın diametri				R_{iz} – bir mərmii ilə işıqlandırılan zonanın radiusu M – tələb olunan top və ya minaatanın sayı		

Fasiləsiz işıqlandırma üçün işıqlandırıcı mərmilərin hesabat cədvəli (AAİQ-96)

Hədd, m	400 m				800 m				1200 m				2000 m				5000 m			
Çapı, mm	82	120	122	152	82	120	122	152	82	120	122	152	82	120	122	152	82	120	122	152
Cəlb olunan artilleriya, ədəd	1	1	1	1	2	1	1	1	3	2	2	1	5	3	3	2	12	6	6	4
1 dəqiqə	2	2	2	2	4	2	2	2	6	4	4	2	10	6	4	4	24	12	12	8
5 dəqiqə	10	10	10	10	20	10	10	10	30	20	20	10	50	30	30	20	120	60	60	40
10 dəqiqə	20	20	20	20	40	20	20	20	60	40	40	20	100	60	60	40	240	120	120	80
15 dəqiqə	30	30	30	30	60	30	30	30	90	60	60	30	150	90	90	60	360	180	180	120
20 dəqiqə	40	40	40	40	80	40	40	40	120	80	80	40	200	120	120	80	480	240	240	160
25 dəqiqə	50	50	50	50	100	50	50	50	150	100	100	50	250	150	150	100	600	300	300	200
30 dəqiqə	60	60	60	60	120	60	60	60	180	120	120	60	300	180	180	120	720	360	360	240

Hücum edən bölmələrdən bilavasitə yaxınlıqda yerləşən hədəflər elə hesabla işıqlandırılır ki, onlara gecəgörmə cihazlarından istifadə etməkdə maneçilik yaransın.

Gecə döyüş fəaliyyətlərindən gündüz döyüş fəaliyyətlərinə keçərkən artilleriya rəisinin vəziyyəsidir:

– düşmən və öz bölmələrimizin vəziyyəti haqqında məlumatları dəqiqləşdirmək, artilleriyanı yaxın ərazilərə çəkmək və onun atəşinin idarəedilməsini mərkəzləşdirmək;

– düşmənin kəşfiyyatı üzrə əlavə tapşırıqlar vermək;

– tabelikdə olanlara tapşırıqları dəqiqləşdirmək, cinahların təmin olunmasına və əhəmiyyətli hədələrdə möhkəmlənməsinin dəstəyinə xüsusi diqqət ayırmaq;

– düşmənin mümkün ola biləcək əks həmləsinin dəf edilməsinə, ikinci eşelonun (ümumqoşun ehtiyatının) döyüşə yeridilməsi imkanının təmin olunmasına vaxtında hazırlaşmaq və döyüş sur-satlarının təchizatı üzrə tədbirlər görmək.

NƏTİCƏ

Güclü zərərvermə vasitələrinin tətbiqi, qoşunların intensiv mexanikləşdirilməsi, müxtəlif yeni növ döyüş texnikalarının qoşunların silahlar sırasına daxil edilməsi “Silahlı mübarizə fəzası”nın ölçülərinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də artilleriya qoşun (bölmə) komandirləri müasir şəraitlərdə müxtəlif fiziki-coğrafi şərtlərdə, o cümlədən gecə vaxtı döyüş fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərini, geniş cəbhələrdə şəxsi heyətin hazırlığını, artilleriya sistemlərinin döyüş tətbiqinə hazırlanmasını və döyüş fəaliyyətinin təşkili zamanı artilleriyanın tapşırıqlarını dəqiqləşdirməli və zəruri tədbirləri həyata keçirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Боевые действия в особых условиях. Учебник. Москва 1975
2. Артиллерия в особых условиях. Учебник. Москва 1986
3. Боевые действия в ночь. Учебник. Москва 1970
4. Общая Тактика обороне дивизии (полка). Учебник. Москва 1986
5. Общая Тактика наступление дивизии (полка). Учебник. Москва 1986

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ ПЛАНИРОВАНИЯ БОЕВОГО ПРИМЕНЕНИЯ Артиллерии в оборонительных и наступательных операциях (Боях) в ночное время

Е. БАЛАЕВ

Серьезное использование средств огневого поражение с интенсивной механизацией, различных новых видов оружия и боевой техники достуной войскам, привело к расширению

размеров “Пространство вооруженной борьбы”.

Таким образом, командиры артиллерийских подразделений должны иметь широкий спектр деятельности, в различных физических и географических условиях, в том числе в ночное время на фронтах, обучение персонала, артиллерии и боевых систем для подготовки и организации заявления и необходимых мер по выяснению инструкции для выполнения задач артиллерии.

SUMMARY

FEATURES OF PLANNING COMBAT ACTIVITIES OF THE ARTILLERY UNITS IN THE DEFENSIVE AND OFFENSIVE OPERATIONS (COMBATS) AT NIGHT

E. BALAYEV

Using assets of the fire damage with intensive mechanization, various new types of weapons and combat equipment including to the units of troops, led to the expansion of the size “space of armed struggle”.

Therefore, artillery troops commanders requaries to organize different physical conditions and geographical conditions, features a wide range of activities, including a night-time battle fronts, personnel training, artillery and combat systems for the preparation and organization of an application and the necessary measures to clarify the instructions to carry out artillery.

MEXANİKLƏŞDİRİLMİŞ BRİQADANIN İMKANLARININ HESABLANMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN TAKTİKİ HESABATLAR

Polkovnik-leytenant Mehman ƏZİZOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: mexanikləşdirilmiş briqada, taktiki hesabatlar, döyüş üsulu, qoşunların idarə edilməsi, atəşlə zərərvurma.

Ключевые слова: механизированная бригада, тактические расчёты, боевой метод, управление войсками, поражение огнем.

Keywords: mechanized brigade, tactical accainting fight metods, organization battle, fire damage.

və yüksək manevrlilik və rərək onu dinamik, gərgin və qısamüddətli edir. Qoşunlarda yeni silah və texnika növlərinin meydana çıxması onların mənimsənilməsini, daha effektiv

Müharibələrin yaranması, döyüşün hazırlanması və aparılması metodları ilə məntiqli bilik sisteminə tələbat ortaya çıxmışdır. Düşmənin darımağın edilməsinin ən vacib vasitəsi olan döyüş daima çətinləşərək, əlbəyaxa döyüşdən odlu silah döyüşünədək inkişaf etmişdir. Döyüşün üsulları və aparılma qaydaları xətti taktikadan manevr taktikasına, mürəkkəb qarşılıqlı fəaliyyətə qədər dəyişdirilib. Düşmənin dərin arxa cəbhəsinə təsir göstərə bilən uzaq aviasiya və raketlərin meydana çıxması da ümumqoşun döyüşünə təsirsiz ötürməib. Yeni silah növlərinin silahlanmaya qəbul edilməsi ilə (ələxüsus da nüvə silahlarının, hansı ki, əvvəllər yalnız döyüşlə yerinə yetirilə bilən əməliyyat və strateji tapşırıqları icra etməyə qadir idi) yanlış bir fikir yaranmışdır ki, guya müasir şəraitdə döyüş, eləcə də taktika öz mahiyyətini itirir. Lakin keçirilən təlimlərin təcrübəsi, son onilliklərin NATO qüvvələrinin çoxmillətli əməliyyatları və dünyada baş verən digər hadisələr onu göstərir ki, yeni silah növləri ümumqoşun döyüşünə daha mürəkkəb, qətiyyətli

üsul və fəndlərlə onlardan istifadə etməyi, başqa sözlə, döyüş əməliyyatlarını yeni qaydalarla aparmağı tələb edir. Hal-hazırda, əvvəlki dövrlərdən daha fərqli belə bir nəticə əldə olunub ki, taktika hərbi texnikanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Beləliklə, müharibənin aparılmasının hər hansı vasitələrindən asılı olmayaraq, ümumqoşun döyüşü qoşunların əsas taktiki fəaliyyət forması, taktika isə strateji və əməliyyat uğurlarının əsasını təşkil edən baza olaraq qalmaqdadır.

Taktikanın əsas tapşırıqları: döyüşün qanunauyğunluqlarının, xarakterinin və tərkibinin öyrənilməsi; onun hazırlanması və aparılması üsullarının işlənilməsi; atəşlə zərərvurma və müdafiə vasitələrinin daha effektiv üsullarının müəyyən edilməsi; bölmələrin, hissələrin və birləşmələrin döyüş xüsusiyyətlərinin və imkanlarının araşdırılması, onların döyüş fəaliyyətləri apararkən döyüş düzülüşlərinin və tapşırıqlarının müəyyən edilməsi və onlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili metodları; döyüşdə atəşin, zərbələrin və manevrin rolunun öyrənilməsi; qoşunların (qüvvələrin) idarəedilməsi və onların döyüş, xüsusi,

arxa cəbhə təminatı üzrə tövsiyələrin işlənilib hazırlanması; düşmənin qüvvə və vasitələrinin, eləcə də döyüşün aparılma üsullarının öyrənilməsi. Silahlı qüvvələrin hər bir qoşun qismi və növünün öz taktikası var. Bu taktika ilə o, qoşun qisminə, növünə və ya xüsusi qoşun növünə aid birləşmələrin, hissələrin (gəmilərinin) və bölmələrin döyüş xüsusiyyətlərini və imkanlarını, onların tətbiqetmə qaydalarını, döyüşdə sərbəst və ya digər qoşun qisimləri və növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyətlərini öyrədir. Silahlı qüvvələrin bütün hissə və növlərinin, eləcə də xüsusi qisimlərin birləşmə, hissə və bölmələrinin döyüşün hazırlanması və aparılması üzrə ümumi müddəaları, qanunauyğunluqları və taktiki hesabları ümumi taktikanın əsaslarını təşkil edir.

MARŞIN DAVAMIYYƏTİ

Məqsəd: bölmələrin bir rayondan digərinə yer dəyişməsinə tələb olunan vaxtın müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

– hərəkət marşrutunun davamiyyəti (çıxış hüdudundan və yol məntəqəsindən yeni toplama rayonunun yaxın sərhəddinə qədər);
– səfər kolonlarının orta hərəkət sürəti;
– hərəkət zamanı dayanmaların davamiyyəti;
– yeni toplama rayonuna çəkilib gətirilmə vaxtı (bu ancaq o halda hesablanılır ki, toplama rayonunun dərinliyi səfər düzülüşündən az olsun)

Hesablama düsturu: $T = \frac{D}{V} + t_d + t_ç$

T – marşın davamiyyəti (saat),

T – marşın davamiyyəti (saat),

D – marşın məsafəsi (km),

V – səfər kolonlarının orta hərəkət sürəti (km/saat),

t_d – hərəkət zamanı dayanmaların ümumi vaxtı (saat),

t_ç – yeni toplama rayonuna çəkilib gətirilmə vaxtı (saat).

Misal:

Marşrutun davamiyyəti 200 km, səfər kolonunun orta hərəkət sürəti 40 km/saat, dayanma vaxtı 1 saat, yeni toplama rayonuna çəkilib gətirilmə vaxtı 20 dəq-dir. Bölmənin marş davamiyyətini müəyyən etməli.

$T = \frac{200}{40} + 1 + 0,3 = 5 + 1 + 0,3 = 6,3 = 6$ saat 20 dəq

SƏFƏR KOLONUNUN ÇIXIŞ HÜDUDUNA (MƏNTƏQƏSİNƏ) ÇƏKİLİB GƏTİRİLMƏSİNİN DAVAMIYYƏTİ

Məqsəd: səfər kolonlarının təyin edilmiş çıxış hüdudunu (məntəqəsi) müəyyən edilmiş vaxtda keçməsi üçün hərəkətin başlama vaxtının müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

– çıxış hüdudunun (məntəqəsinin) qoşunların yerləşmə rayonundan olan məsafəsi;

– kolonun çəkilib gətirilməsi zaman hərəkət sürətini hesablama düsturu:

$$T = t + \frac{D:60}{V}$$

T – səfər kolonunun hərəkətə başlama vaxtı (saat)

t – səfər kolonunun önünün təyin olunmuş hüdudu (məntəqəni) keçmə vaxtı (saat),

D – çıxış hüdudunun (məntəqəsinin) qoşunların yerləşmə rayonundan olan məsafəsi (km),

60 – saati dəqiqəyə çevirmə əmsalı,

V – çəkilib gətirilmə zamanı səfər kolonunun hərəkət sürəti.

Misal:

Səfər kolonunun önünün təyin olunmuş hüdudu (məntəqəni) keçmə vaxtı 20.00, çıxış məntəqəsinin uzaqlıq məsafəsi 10 km, çəkilmə zamanı kolonun hərəkət sürəti 10 km/saat

$$T = 20:00 + \frac{10:60}{10} = 20:00 + 60 = 80$$

Deməli, təyin edilmiş məntəqənin vaxtılı-vaxtında keçilməsi üçün kolon 19.00-da hərəkətə başlamalıdır.

Səfər kolonunun toplama rayonuna çəkilməsinin davamiyyəti:

Məqsəd: səfər kolonunun yeni toplama rayonuna çəkilməsinə tələb olunan vaxtın müəyyən edilməsi. Bu hesablama toplama rayonunun dərinliyi səfər düzülüşündən az olan halda aparılır.

İlkin məlumatlar:

– toplama rayonunun dərinliyi;

– səfər kolonunun dərinliyi;

– çəkilmə zamanı hərəkət sürəti (bu, şəraitdən asılı olaraq 0,5-0,75 orta marş sürətini təşkil edir).

Hesablama düsturu: $T = \frac{Q_k - Q_r}{V} \cdot 60$

T – səfər kolonunun toplama rayonuna çəkilib gətirilməsinin davamiyyəti (dəq),

Q_k – səfər kolonunun dərinliyi (km),

Q_r – toplama rayonunun dərinliyi (km),

V – çəkilib gətirilmə zamanı səfər kolonunun hərəkət sürəti (km/saat),

60 – saatin dəqiqəyə çevirilmə əmsalı.

Misal:

Kolonun dərinliyi 8 km, toplama rayonunun dərinliyi isə 4 km, çəkilib gətirilmə zamanı kolonun hərəkət sürəti 10 km/saat olarsa, səfər kolonunun toplama rayonuna çəkilib gətirilmə müddətini müəyyən etməli.

Həlli: $T = \frac{8-4}{10} \cdot 60 = 0,4 \cdot 60 = 24$ dəq.

BİR NEÇƏ SƏFƏR KOLONUNDAN İBARƏT OLAN SƏFƏR DÜZÜLÜŞÜNÜN DƏRİNLİYİ

Məqsəd: marşrutda səfər düzülüşünün ümumi dərinliyinin təyin edilməsi.

İlkin məlumatlar:

– səfər kolonlarındakı maşınların sayı;

– maşınlar arasındakı məsafə;

– kolonlar arası məsafə;

– səfər kolonlarının sayı.

Hesablama düsturu: $Q_k = \frac{N_m \cdot d_m + (N_k - 1)d_k}{1000}$

Q_k – səfər düzülüşünün dərinliyi (km),

N_m – kolonlardakı maşınların ümumi sayı,

d_m – maşınlar arasındakı məsafə (m),

N_k – səfər kolonlarının miqdarı,

d_k – kolonlar arası məsafə (m),

1000 – metri kilometrə çevirmə əmsalı.

Misal:

5 kolondan ibarət səfər düzülüşünün dərinliyini təyin etməli; maşınların ümumi sayı 150, kolonlar arası məsafə 500 m, maşınlar arası məsafə 30 m-dir.

$Q_k = \frac{150 \cdot 30 + (5-1) \cdot 500}{1000} = \frac{4500 + 2000}{1000} = 6,5$ m

MARŞRUTUN DAR YERLƏRİNİN, ÇƏTİN KEÇİLƏN SAHƏLƏRİNİN DƏF EDİLMƏSİNİN DAVAMİYYƏTİ

Məqsəd: marşrutun çətin keçilən sahələrinin dəf

edilməsinə sərf olunan vaxtın müəyyən edilməsi.

Marşrutun dar yerləri, eləcə də çətin keçilən sahələri hərəkət sürətini nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı salır və bununla da, marşın davamiyyətinin artmasına gətirib çıxarır.

Bir-birindən fərqləndirilən iki növ sahələr var: – kiçik və böyük sahələr. O sahələr kiçik sayılır ki, onların dərinliyi səfər kolonunun dərinliyindən əhəmiyyətli dərəcədə kiçikdir. Böyük sahələrdə isə onların dərinliyi ya səfər kolonuna bərabər ya da ondan böyükdür.

Hesablamalar keçilən sahələrin növü nəzərə alınmaqla aparılır.

İlkin məlumatlar:

a) kiçik sahələr üçün:

– maşındakı kolonların sayı,

– maşınlar arasındakı məsafə,

– bu sahədə maşınların hərəkət sürəti.

Hesablama düsturu: $T = \frac{N_m \cdot d_m \cdot 0,06}{V}$

T – maneələrin dəf edilməsinin davamiyyəti

N_m – kolondakı maşınların sayı,

d_m – maşınlar arası məsafə (m),

0,06 – km/ saati çevirmə əmsalı,

V – bu sahədə maşınların hərəkət sürəti (km/saat).

Misal:

Maşınlar arası məsafə 60 m, sahədə mümkün hərəkət sürəti 10 km/saattır. 100 maşından ibarət kolonun kəskin enişi (yoxusu) dəf etmə davamiyyətini müəyyən etməli

$T = \frac{100 \cdot 60 \cdot 0,06}{10} = 36$ dəq.

b) böyük sahələr üçün:

– səfər kolonunun dərinliyi;

– dəf edilən sahənin dərinliyi;

– hərəkət sürəti.

Hesablama düsturu: $T = \frac{Q_k + D}{V}$

T – maneələrin dəf edilmə davamiyyəti (saat),

Q_k – səfər kolonunun dərinliyi (km),

D – keçilən sahənin dərinliyi (km),

V – səfər kolonunun maneələrdəki hərəkət sürəti (km/saat).

Misal:

Səfər kolonunun uzunluğu 10 km, hərəkət sürəti

20 km-dir, dərinliyi 14 km olan aşırımın dəf edilməsinin davamiyyətini müəyyən etməli.

Həlli: $T = \frac{10 + 14}{20} = \frac{24}{20} = 1,2 \text{ saat} = 1 \text{ saat } 12 \text{ dəq}$

ÇIXIŞ HÜDUDU (MƏNTƏQƏSİ) VƏ TƏNZİMLƏMƏ HÜDUDLARINI (MƏNTƏQƏLƏRİ) SƏFƏR KOLONUNUN ÖNÜ VƏ SONU İLƏ KEÇMƏ VAXTI

Məqsəd: səfər kolonunun hüdudları (məntəqələri), eləcə də hərəkət marşrutundakı digər nəzarət nöqtələrini keçməsinin davamiyyətini təyin etmək.

İlkin məlumatlar:

- səfər kolonunun dərinliyi;
- səfər kolonları arasındakı məsafə;
- hərəkət sürəti;
- bu və ya digər hüdudun (məntəqənin) səfər düzülüşünün ön hissəsi ilə keçilmə vaxtı.

Hesablama düsturu: $T_i = t_{i+1} \frac{D_i \cdot 60}{V}; T_i = \frac{D_i \cdot 60}{V}$

T_i – N səfər kolonunun baş hissəsi ilə hüdudun (məntəqənin) keçilmə vaxtı (4 dəq);

t_{i+1} – öndə gedən səfər kolonunun sonu ilə hüdudun keçilmə vaxtı 4 dəq; (səfər düzülüşündəki öndə gedən kolon üçün bu vaxt hüdudun (məntəqənin) bütün kolonla keçilmə vaxtı nəzərdə tutulur)

D_i – öndə gedən və i-N səfər kolonları arasındakı təyin olunmuş məsafə (km);

60 – saatın dəqiqəyə çevrilmə əmsalı;

V – orta hərəkət sürəti (km/saat);

T_i – i-N səfər kolonunun sonu ilə hüdudun (məntəqənin) keçilmə vaxtı (4 dəq);

Q_i – i-N kolonunun dərinliyi (km).

Misal:

5-ci kolonun baş və son hissəsi ilə 2N-li tənzimləmə məntəqəsinin keçilmə vaxtını müəyyən etməli, göstərilən məntəqəni əvvəlki kolonun sonu ilə keçmə vaxtı 20.00, kolonlar arasındakı məsafə 2 km, kolonun dərinliyi 3 km, hərəkət sürəti 30km/saat-dır.

Həlli: $T_5 = 20:00 + \frac{2 \cdot 60}{30} = 20:00 + 4 = 00:00$

$T_5 = 00:00 + \frac{3 \cdot 60}{30} = 00:00 + 6 = 06,00$

Beləliklə, kolon səfər düzülüşündə 2N-li tənzimləmə məntəqəsinə baş hissəsi ilə 00:00-da, son hissəsi ilə 00:06-da keçir.

DÜŞMƏNLƏ GÖZLƏNİLƏN QARŞILAŞMA VAXTI VƏ MÜMKÜN QARŞILAŞMA HÜDUDUNUN UZAQLIĞI

Məqsəd: Düşmənlə mümkün qarşılaşma hüdudu və vaxtının müəyyən edilməsi. Düşmənlə mümkün olan qarşılaşma hüdudu və gözlənilən vaxt tərəflərin qoşunlarının qarşılıqlı məsafəsi və onların orta hərəkət sürətləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

İlkin məlumatlar:

- tərəflər arasındakı məsafə;
- hər iki tərəfin hərəkət sürətləri.

Hesablama düsturu: $T_v = \frac{D}{V_{\delta} + V_d}$

T_v – düşmənlə ehtimal olunan qarşılaşma vaxtı (saat);

D – tərəflərin qoşunlarının qruplaşmaları arasındakı məsafə (km);

V_{δ} – öz qoşunlarımızın hərəkət sürəti (km/saat);

V_d – düşmən qoşunlarının hərəkət sürəti (km/saat)

Misal:

Düşmənlə ehtimal olunan qarşılaşma vaxtını müəyyən etməli; düşmən 100 km məsafədə yerləşir, onun orta hərəkət sürəti 30 km/saat, öz qoşunlarımızın orta hərəkət sürəti 20 km/saat-dır.

Həlli: $T_v = \frac{100}{20 + 30} = \frac{100}{50} = 2 \text{ saat.}$

Düşmənlə mümkün qarşılaşma hüdudunun məsafəsi bu düsturla müəyyən edilir: $L = T_v \cdot V_{\delta}$

L – öz qoşunlarımızın çıxış vəziyyətindən düşmənlə ehtimal olunan qarşılaşma məsafəsi (km)

$L = 2 \cdot 20 = 40 \text{ km}$

Beləliklə, düşmənlə qarşılaşma 2 saatdan sonra 40 km məsafədə ola bilər.

DÜŞMƏNİ TƏQİB EDƏRKƏN EHTİMAL OLUNAN ÇATMA VAXTI VƏ SÜRƏT

Məqsəd: Təqib etmə zamanı çatma vaxtının müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- düşmənin bizim qoşunlardan uzaqlıq məsafəsi;
- öz qoşunlarımızın orta hərəkət sürəti;
- düşmən qoşunlarının orta hərəkət sürəti;
- müəyyən edilmiş çatma vaxtı

Hesablama düsturu:

- a) çatma vaxtını təyin etmək üçün: $T_{\zeta} = \frac{D}{V_{\delta} + V_d}$
 T_{ζ} – düşməyə çatma vaxtı (saat);
 D – düşmənin uzaqlıq məsafəsi (km);
 V_{δ} – təqib etmə sürəti (km/saat);
 V_d – geri çəkilən düşmənin hərəkət sürəti (km/saat).
- b) çatma sürətini təyin etmək üçün $V_{\zeta} = \frac{D + T_g \cdot V_d}{V_{\delta} + V_d}$

Misal:

a) geriçəkilən düşməyə çatmaq üçün zəruri sürəti təyin etməli, onun uzaqlıq məsafəsi- 10 km, hərəkət sürəti 10km/saat, bizim qoşunların təqib etmə sürəti 20 km/saat-dır.

Həlli: $T_{\zeta} = \frac{10}{20-10} = 1$ saat.

b) düşmən 10 km uzaqlıqdadır və onun hərəkət sürəti 10 km/saatdır, düşməyə 30 dəqiqədən sonra çatmaq üçün təqib etmə sürətini təyin etməli.

Həlli: $V_{\zeta} = \frac{10 + 0,5 \cdot 10}{0,5} = 30$ km/saat

İRƏLİLƏYƏN DÜŞMƏNİN MƏHV EDİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ ÜZRƏ KOMANDİR VƏ QƏRARGAHIN İŞ VAXTININ BÖLGÜSÜ

Məqsəd: İrəliləyən düşmənin atəşlə məhvinin təşkilinə komandır və qərargahın əldə olan vaxtının bölgüsü.

İlkin məlumatlar:

- irəliləyən düşmənin uzaqlıq məsafəsi;
- onun irəliləmə sürəti;
- bizim məhvetmə vasitələrimizin həqiqi atəş uzaqlığı;
- bölmələri atış aparmağa hazırlamaq üçün zəruri vaxt (onu da mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, düşmən mümkün olan son hüduddan atəşlə məhv ediləcək).

Hesablama düsturu: $T = \frac{(D - d) \cdot 60}{V_d} - 20$

T – irəliləyən düşmənin məhvinin təşkilində komandır və qərargaha lazım olan zəruri vaxt (dəq)

D – irəliləyən düşmənin uzaqlıq məsafəsi;

d – bizim məhvetmə vasitələrimizin həqiqi atəşinin maksimal uzaqlığı (km)

60 – saatı dəqiqəyə çevirmə əmsalı;

V_d – irəliləyən düşmənin sürəti (km/saat);

t_q – irəliləyən düşmənin atəşlə məhvinə bölmələrin hazırlığı üçün lazım olan zəruri vaxt (dəq)

Misal:

Düşmən 30 km uzaqlıqdadır, onun orta irəliləmə sürəti 20 km/saat, bizim məhvetmə vasitələrimizin həqiqi atəş uzaqlığı 10 km, bölmələrin atışa hazırlama vaxtı 20 dəqiqədir, komandır və qərargahın düşmənin məhvinin təşkilinə lazım olan vaxtı müəyyən etməli.

$T = \frac{(30 - 20) \cdot 60}{20} - 20 = \frac{600}{20} - 20 = 10$ dəq

DÜŞMƏNİN CANLI QÜVVƏSİNİN VƏ ATƏŞ VASİTƏLƏRİNİN ARTİLLERİYA ATƏŞİLƏ MƏHV EDİLMƏSİ

Məqsəd: Düşmənin canlı qüvvəsinin və atəş vasitələrinin artilleriya atəşilə məhvetmə sahəsinin müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- cəlb olunmuş topların sayı və onların çapı;
- məhv ediləcək hədəflərin xarakteri və onların sahəsi;
- məhv ediləcək hədəflərin daldalanma dərəcəsi;
- atəş tapşırığı (məhvetmə, dağıtma, susdurma);
- atəş aparmağın davamlılığı

Hesablama düsturu: $S_i = \frac{N_i \cdot n_i}{m_i}$

S_i – düşmənin canlı qüvvəsi və atəş vasitələrini məhvetmə sahəsi;

N_i – cəlb olunan topların (minatanların) sayı;

n_i – atəşin davamiyyətindən və rejimindən asılı olaraq bir topdan (minatandan) atılan mərmilərin sayı

m_i – 1 hədəfi məhv etmək üçün mərmə (mina) sərfi.

Hesablamanı aparmaq üçün hər bir növ topun iş rejimi haqda və hər sistem üzrə cədvəl göstəricilərinə uyğun olaraq mərmə sərfi norması haqda daim bilmək tələb olunur.

Misal:

18 ədəd 122 mm-lik haubitsa ilə 10 dəq ərzində atəş həmləsi nəticəsində düşmənin canlı qüvvəsi və atəş vasitələrinin susdurulma sahəsini müəyyən etməli, hər bir top atəş rejimi üzrə bu müddət ərzində 50 mərmə atır, 1 hədəfə mərmə sərfi - 80 ədəddir.

$$S = \frac{18 \cdot 50}{80} = \frac{900}{80} = 11,2 H_a$$

**ATƏŞ MÖVQEYİNİ DƏYİŞMƏDƏN
ATƏŞ APARMANIN DAVAMIYYƏTİ**

Məqsəd: bu və ya digər atəş vasitələri ilə atəş mövqelərini dəyişmədən mümkün olan atəş aparma vaxtının müəyyən edilməsi

İlkin məlumatlar:

- atəş vasitələrinin TTX-sına görə (artilleriya minaatan) həqiqi atəş uzaqlığı;
- atəş mövqelərinin öz qoşunlarımızın ön xəttindən uzaqlığı (irəlidə fəaliyyət göstərən bölmələrdən);
- bölmələrin hərəkət sürəti;
- atəş mövqelərini dəyişərkən atəş vasitələrinin yerdəyişmə sürəti;
- atəş vasitələrinin atəş mövqelərindən açılma və yığılmasının davamiyyəti.

Hesablama düsturu: $T = \frac{[(D - d) \cdot 60 - t_g]}{V_d - \frac{(D - d)}{V_s}} \cdot 60 - t_g$

T – atəş mövqeyini dəyişmədən atəş açmanın davamiyyəti (dəq);

D – məhvetmə vasitələrinin həqiqi atəş uzaqlığı (km);

d – atəş mövqelərinin irəlidə fəaliyyət göstərən qoşunlardan müəyyən edilmiş uzaqlığı (km);

V_d – irəlidə fəaliyyət göstərən qoşunların irəliləmə tempi (km/saat);

V_s – mövqeləri dəyişərkən atəş vasitələrinin hərəkət sürəti (km/saat);

60 – saati dəqiqəyə çevirmə əmsalı;

t_g – mövqelərdə atəş vasitələrinin açılıb yığılma vaxtı (dəq)

Göstərilən metodikanın köməyiylə təkcə artilleriyanın (minaatan) deyil, eləcə də HHM, kəşfiyat, rabitə, idarəetmə məntəqələrinin, maddi təminat bölmələrinin, tibb məntəqələrinin mövqelərinin dəyişməsinin də hesablanması mümkündür.

Misal:

Mövqelərin ön xəttədən uzaqlığı 5 km, həqiqi atəş uzaqlığı 10 km, irəlidə fəaliyyət göstərən bölmələrin yerdəyişmə tempi 3 km /saat, atəş vasitələrinin mövqeləri dəyişərkən yerdəyişmə sürəti 20 km/saat, yığılıb-açılma vaxtı 20 dəq. Mövqeni dəyişmədən aparılması mümkün olan artilleriya atışının davamiyyətini müəyyən etməli.

Həlli:

$$T = \frac{[10 - 5] \cdot 60 - 20}{3 - \frac{10 - 5}{20}} \cdot 60 - 20 = (5 - 5) \cdot 60 - 20 = (1,6 - 0,2) \cdot 60 - 20 = 1,4 \cdot 60 - 20 = 1,4 \cdot 60 - 20 = 84 - 20 = 64 \text{ dəq}$$

MÖVQELƏRİ DƏYİŞMƏ DAVAMIYYƏTİ

Məqsəd: Atəş vasitələrinin mövqeləri dəyişməsi üçün zəruri olan vaxtın müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- mövqelərin (rayonların, yerləşmə yerlərinin) qarşılıqlı uzaqlığı;
- mövqeləri dəyişərkən vəsaitlərin hərəkət sürəti;
- yeni mövqelərdə vəsaitlərin açılması və yığılması vaxtı (yeni rayonda).

Hesablama düsturu: $T = \frac{60 \cdot D}{V} + t_y + t_a$

T – mövqeləri dəyişmənin davamiyyəti (dəq);

60 – saati dəqiqəyə çevirmə əmsalı;

D – yeni mövqelərin uzaqlığı (km);

V – mövqeləri dəyişərkən hərəkət sürəti (km/saat);

t_y – yığılma vaxtı (dəq);

t_a – açılma vaxtı (dəq);

Misal:

Yeni atəş mövqelərinin uzaqlığı 10 km, mövqeləri dəyişərkən sürət 20 km/saat, vəsaitlərin yığılmasına vaxtı 10 dəq, açılması 13 dəq. Atəş vasitələrinin mövqeləri dəyişmə davamiyyətini müəyyən etməli.

Həlli: $T = \frac{60 \cdot 10}{20} + 10 + 13 = 53 \text{ dəq}$

TANK ƏLEYHİNƏ VƏSAİTLƏRİN SAYININ VƏ ONLARIN İMKANLARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Məqsəd: tankəleyhinə vəsaitlərin imkanlarını, eləcə də gözlənilən məhvetmə faizi əldə etmək üçün onların tələb olunan sayını müəyyən etmək.

İlkin məlumatlar:

- tank əleyhinə vəsaitlərin sayı;
- TƏV effektivliyi;
- düşmənin həmlə edən zirehinin ehtimal olunan sayı;
- tələb olunan məhvetmə dərəcəsi.

Hesablama düsturu:

a) TƏV imkanlarının müəyyən edilməsi:

$$M = 1 - (1 - P) \frac{N_n \cdot n}{N_t}$$

b) Tələb olunan TƏV sayının müəyyən edilməsi:

$$N_n = \frac{N_t \cdot I_g(1 - M)}{n \cdot I_g(1 - P_1)}$$

M – həmlə edən zirehli hədəflərin məhvedilmə dərəcəsi (zirehli hədəflərin ümumi sayından onda birlə) məsələn 50% (0,5);

P – bir vəsaitdən bir atışla hədəfin məhvedilmə ehtimalı;

N_n – tapşırığı yerinə yetirmək üçün tələb olunan TƏV sayı;

n – vəsaitlərin atma tezliyi və ya həqiqi atəş zonasında olan vaxtında bir TƏV-in atəş açma sayı;

N_t – həmlə edən zirehli hədəflərin ehtimal olunan sayı.

Düsturlara əsasən, loqarifmləmə dərəcəsinin təsiri ilə əlaqədar olaraq böyük hesablamalar tələb olunur. Hesablamaları adi riyazi üsulla aparmaq lazımdır.

TAPŞIRIQLARIN YERİNƏ YETİRİLMƏSİ VƏ EFFEKTİVLİYİ ÜÇÜN MÜXTƏLİF VASİTƏLƏRİN SAYININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Məqsəd: vəziyyətin müxtəlif şəraitlərində məhvetmə, kəşfiyyat, təminat, rabitə və digər vəsaitlərin tətbiq edilməsi ilə bağlı hesablamaların aparılması.

Bu hesablamaları aparmaq üçün, ilk növbədə, eyni tipli vəsaitlərin istifadəsi üzrə, sonra isə ümumi effektivlik və ya vasitələrə ehtiyac hesablanılır. Sonda bütün tapşırıqları yerinə yetirmək

üzrə alınmış göstəriciləri toplayırlar.

İlkin məlumatlar:

- mövcud vasitələrin sayı haqda məlumat;
- tapşırığı yerinə yetirmə dərəcəsi;
- tapşırığın yerinə yetirilmə ehtimalı və ya düşməyə vurulan zərərin orta qiyməti ilə, istifadə edilən vasitələrin effektivliyi barədə göstəricilər. Fərdi vəsait vahid şəkildə birləşmiş vəsaitlər kompleksidir. Bura hədəfi məhvetmə ehtimalı, düşmən obyektinə vurulan orta zərər rabitə kanalının etibarlılığı, düşmən obyektlərini aşkaretmə ehtimalı da daxildir. Bu göstəriciləri təlimlərin nəticələri üzrə statistik göstəricilərdən və TTX-dan almaq olar. Tapşırığı yerinə yetirmə dərəcəsinə hesablama düsturu:

a) tapşırığın yerinə yetirilmə ehtimalından $P_n = 1 - (1 - P_1)^n$;

b) zərərin orta riyazi qiymətindən $M_n = 1 - (1 - M_1)^n$;

P_n – eynitipli vasitələrin tapşırığı qrupla yerinə yetirmə ehtimalı;

P₁ – tapşırığı bir vasitələrin yerinə yetirmə ehtimalı;

M_n – bir vasitələrin düşməyə vurulan zərərin orta qiyməti;

n – mövcud vəsaitlərin sayı.

Tələb olunan vasitələrin hesablanma düsturu:

a) tapşırığın yerinə yetirilmə ehtimalı ilə

$$n = \frac{I_g(1 - P_n)}{I_g(1 - P_1)} \text{ burada: } P_n > P_1$$

b) vurulan zərərin orta riyazi qiymətilə

$$n = \frac{I_g(1 - M_n)}{I_g(1 - M_1)} \text{ burada } M_n > M_1$$

Ümumi tapşırığı yerinə yetirən müxtəlif növ vasitələrin effektivliyini hesablama düsturu:

$$P_n = 1 - (1 - P_1) \times (1 - P_2) \dots (1 - P_i)$$

P_n – tapşırığı yerinə yetirmə dərəcəsi

P₁, P₂, ..., P_i – tapşırığı yerinə yetirmək üçün cəlb edilmiş vasitələrin effektivliyi.

Misal:

Üç kəşfiyyat vasitələrdən birgə istifadə edərkən düşmən obyektinin aşkar edilmə ehtimalını müəyyən etməli, burada onların düşmən obyektini aşkar etmə ehtimalı ilə göstərilmiş effektivliyi.

$$P_1 = 0,3; P_2 = 0,5; P_3 = 0,7; P_4 = 0,9$$

Həlli: $P_n = 1 - (1-0,3) (1-0,5) (1-0,7) (1-0,9) = 1 - 0,7 \times 0,5 \times 0,3 \times 0,1 \approx 0,9$

Deməli, verilmiş dörd kəşfiyyat vasitəsi ilə düşmənin obyektinin aşkaredilmə ehtimalı 0,9-dur.

Hesablamanın nəticələrindən görüldüyü kimi, tapşırığı yerinə yetirmə ehtimalı cəlb edilən vəsaitlərin sayına düz mütənasib olmamaqla, vəsaitlərin sayının çoxalması ilə artır. Bu hesablama metodikasından istifadə edərək, bəzi əlavələrlə, düşmənin ehtimal olunan əks-fəaliyyəti nəzərə alınmaqla tez bir vaxtda effektivliyi və tələb olunan qüvvə və vasitələri hesablamaq olar. Düşmənin ehtimal olunan əks-fəaliyyəti nəzərə alınmaqla qüvvə və vasitələrin effektivliyini hesablama düsturu:

$$P_n = 1 - (1 - P_{1q})^n \text{ və ya } M_n = 1 - (1 - M_1 \times q)^n;$$

P_n – qüvvə qrupu ilə tapşırığın yerinə yetirilmə ehtimalı;

P_1 – bir vasitə ilə tapşırığın yerinə yetirilmə ehtimalı;

q – düşmənin ehtimal olunan əks-fəaliyyət göstəricisi;

n – istifadə olunan tipli qüvvə və vasitələrin sayı;

M_n – göstərilən tipli vasitələr qrupu ilə vurulan zərərin orta riyazi qiyməti;

M_1 – bir vasitə vurulan zərərin orta riyazi qiyməti.

Misal:

Bir vasitə hədəfi məhv etmə ehtimalı 30% (0,3), düşmənin əks-fəaliyyət ehtimalı isə 70% (0,7)-dir. Üç məhvetmə vəsaiti ilə tapşırığın yerinə yetirilmə ehtimalını müəyyən etməli

$$\text{Həlli: } P_n = 1 - (1 - 0,3 \times 0,7)^3 = 1 - (1 - 0,21)^3 = 1 - 0,8^3 = 1 - 0,51$$

$$P_n = 0,49$$

Deməli, bu halda məhvetmə ehtimalı 0,49-dur.

OBJEKTİN AŞKAR EDİLMƏSİ EHTİMALI

Məqsəd: Göstərilən rayonda axtarış zamanı obyektin aşkar edilməsi

İlkin məlumatlar:

- axtarışın davamiyyəti;
- axtarış sürəti;

Hesablama düsturu: $P = \frac{2 \cdot R \cdot V \cdot t}{S}$ burada, $2RVt > S$

P – obyektin aşkar etmə ehtimalı;

R – etibarlı müşahidənin həqiqi uzaqlığı (rabitə) (km);

V – axtarış sürəti (km/saat);

t – axtarışın davamiyyəti (saat);

S – axtarış rayonu sahəsi (km²).

Misal:

Sahəsi 40 km² olan rayonda 4 saat ərzində obyektin aşkar edilmə ehtimalını müəyyən etməli. Axtarış sürəti 3 km/saatdır

$$\text{Həlli: } P = \frac{2 \cdot 1,5 \cdot 3 \cdot 4}{40} = \frac{36}{40} = 0,9$$

Deməli, obyektin aşkaredilmə ehtimalı 0,9 təşkil edir.

MİNA - PARTLAYIŞ MANEƏLƏRİNİN QURULMASI ÜÇÜN MİNALARIN SAYININ HESABLANMASI

Məqsəd: Ərazinin göstərilən hüdudunun (sahənin) tutulması üçün MPM qurulmasına tələb olunan minaların sayının təyin edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- tutulacaq hüdudun uzaqlığı;
- MPS sıxlığı;
- minalama sıxlığı.

Hesablama düsturları:

a) Tələb olunan minaların sayı: $M = D \cdot P \cdot K$

M – maneələrin qurulması üçün tələb olunan minaların sayı

D – MPM tutacağı cəbhə hüdudu (km)

P – MPM sıxlığı (tutulacaq hüdudun 1km cəbhəsinin mina sahəsinin uzunluğu)

K – minalama sıxlığı (1km mina sahəsindəki minaların sayı)

Misal:

Maneə sıxlığı 0,8 (tutulan hüdudun 1km cəbhəsinə 800 m maneə) 1km mina sahəsinə 700 mina sıxlığı ilə 20 km uzaqlığı olan hüdudu maneələrlə tutmaq üçün tələb olunan minaların sayını müəyyən etməli

$$\text{Həlli: } M = 20 \times 0,8 \times 700 = 11200 \text{ mina}$$

b) Maneələrlə tutulmuş hüdudun uzunluğu

$$D = \frac{M}{P \cdot K}$$

M – maneələrin qurulması üçün tələb olunan minaların sayı;

D – MPM tutacağı cəbhə hüdudu (km)

P – MPM sıxlığı (tutulacaq hüddudun 1km cəbhəsinin mina sahəsinin uzunluğu)

K – minalama sıxlığı (1km mina sahəsindəki minaların sayı)

Misal:

Əgər 6000 mina mövcuddursa, maneələrin tələb olunan sıxlığı 0,8 və minalama sıxlığı 1km mina sahəsinə 700 mina olarsa, maneələrlə tutulması mümkün olan hüddudun uzunluğunu müəyyən etməli.

$$\text{Həlli: } D = \frac{6000}{700 \cdot 0,8} = \frac{6000}{560} \approx 10,7 \text{ km}$$

$$\text{b) Maneələrin sıxlığı: } P = \frac{M}{D \cdot K}$$

M – maneələrin qurulması üçün tələb olunan minaların sayı;

D – MPM tutacağı cəbhə hüddudu (km);

P – MPM sıxlığı (tutulacaq hüddudun 1km cəbhəsinin mina sahəsinin uzunluğu);

K – minalama sıxlığı (1km mina sahəsindəki minaların sayı)

Misal:

Minalama sıxlığı 1km sahəyə 700 mina olmaqla 11200 mina sərf edərək 20 km uzaqlığı olan hüddudda maneələrin sıxlığını hesablamalı

$$\text{Həlli: } P = \frac{11200}{20 \cdot 800} = \frac{11200}{16000} = 0,7$$

BÖLMƏLƏRİN DÖYÜŞDƏ ZƏRBƏ İMKANLARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Məqsəd: Hücumda bölmələrin ehtimal olunan irəliləmə dərinliyinin müəyyən edilməsi, onun zərbə imkanlarının hesabı.

İlkin məlumatlar:

- hücum edənlərin tərkibi;
- müdafiə olunanların tərkibi;
- hücum cəbhəsi;
- müdafiə olunanların cəbhəsi və dərinliyi;
- tərəflərin itkisi;

Hesablama düsturu:

$$D = \frac{N_n [U_n (1 - P_n) - P_n^k] \cdot C_m \cdot D_m}{N_m [U_m (1 - P_m) - P_m^k] \cdot C_n \cdot K}$$

burada $U_n(1 - P_n) > (1 - P_n^k)$ və $U_m(1 - P_m) > (1 - P_m^k)$

olması zəruridir.

$N_n N_m$ – hücum edənlərin və müdafiə olunanların şərti döyüş vahidi ilə göstərilmiş bölmələrin sayı və ya bölmələrin döyüş potensialı.

$P_n P_m$ – tərəflərin qoşun bölmələrinin bilavasitə döyüş təmasının başlanmasına və yaxın döyüşə qədər ehtimal olunan itkiləri (onda birlə).

P_n^k, P_m^k – hücum edən və müdafiə olunanların bölmələrinin kritik (buraxıla bilən) itkisi (onda birlə).

Hesablama hücum cəbhəsinin eni və düşmənin müdafiə rayonlarının ölçüləri, müdafiə olunanların döyüş vahidlərinin döyüş effektivliyinin sərfi əmsalı nəzərə alınmaqla aparılır.

C_n – hücum cəbhəsi (km)

C_m, D_m – müdafiə rayonunun cəbhəsi və dərinliyi (km)

U_n, U_m – tərəflərin bölmələrinin komplektləşməsi (onda birlə) vahidi -100% komplektləşmə kimi götürülür (70% = 0,7)

K – müdafiə olunan tərəfin döyüş vahidlərinin döyüş effektivliyi əmsalı.

Misal:

100 şərti döyüş vahidi olan, 90% (0,9) komplektləşdirilmiş bölmənin potensialı 200 şərti döyüş vahidi olan 80% (0,8) komplektləşdirilmiş ehtimal olunan irəliləmə dərinliyini müəyyən etməli. Hücum edənlərin həmləyə çıxış hüdduduna qədər itkiləri 10% (0,1), müdafiə olunanların isə 30% (0,3) təşkil edir. Hücum edənlərin kritik itkiləri 50% (0,5), müdafiə olunanların isə 60% (0,6)-dir. Hücum 4 km cəbhədə aparılır. Müdafiə olunanlar cəbhə boyu 6 km və 7 km dərinliyi olan rayonu tuturlar, onların döyüş vahidlərinin effektivlik əmsalı -2,0.

Həlli:

$$D = \frac{100[0,9(1 - 0,1) - (1 - 0,5)^6 \cdot 7]}{200 [0,8(1 - 0,3) - (1 - 0,6)^4 \cdot 2,0]} = \frac{100(0,9 - 0,5) \cdot 42}{200(0,56 - 0,4) \cdot 6} = \frac{200 \cdot 0,31 \cdot 42}{250 \cdot 0,16 \cdot 8} = \frac{1302}{256} \approx 5,08$$

Verilən şərtlərdə ehtimal olunan irəliləmə dərinliyi 5 km-dən yuxarıdır.

**MƏHVETMƏ VASİTƏLƏRİNİN
EFFEKTİVLİYİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ**

Məqsəd: Məhv ediləcək hədəflərin mümkün sayının müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- məhv ediləcək hədəflərin sayı;
- məhv etmə vasitələrinin sayı;
- məhv etmə vasitələrinin atış tezliyi;
- atış aparma vaxtı;
- düşmənin əks-fəaliyyət göstəricisi.

Hesablama düsturu:

$$M = N_n \{ 1 - [1 - P(1 - q)] \frac{N_v \cdot n \cdot t}{N_n} \} \text{ burada } N_n < N_v \cdot n \cdot t$$

M – məhv edilən hədəflərin sayı;

N_n – hədəflərin ümumi sayı;

P₁ – bir vəsaitdən 1 atışla hədəfi məhv etmə ehtimalı;

q – məhv etmə vasitəsinin düşmən tərəfindən dağıdılma ehtimalı;

N_v – məhv etmə vasitələrinin sayı;

n – atış tezliyi;

t – atış aparma vaxtının davamiyyəti;

Misal:

Aşkar edilmiş 100 hədəfdən məhv edilməsi ehtimal olunan hədəflərin sayını müəyyən etməli. Onların məhv edilməsinə atış tezliyi bir dəqiqədə 2 atış olan 18 atış vəsaiti cəlb edilir. Hədəfi bir atışla məhv etmə ehtimalı 0,3, atış vaxtı 4 dəq, bir atış zamanı atış vasitələrini düşmənin məhv etmə ehtimalı 0,5.

Həlli:

$$M = 100 \{ 1 - [1 - 0,3(1 - 0,5)] \frac{10 \cdot 2 \cdot 4}{100} \} = [(1 - 0,85) \cdot \frac{80}{100}] = 100 \cdot 0,15 \cdot 0,8 = 12$$

Deməli, bu şərtlərdə 12 hədəf məhv ediləcək.

**HƏRƏKƏTLİ KƏŞFİYYAT
EFFEKTİVLİYİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ**

Məqsəd: obyektin daha çox aşkar edilmə ehtimalının müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- kəşfiyyat hərəkət sürəti haqda məlumatlar;
- effektiv müşahidə uzaqlığı;
- axtarış rayonunun ölçüləri;

– axtarışın davamiyyəti.

Hesablama düsturu: $P = 1 - 1^a$ burada $a = \frac{2R \cdot V \cdot t}{S}$

P – obyektin aşkar edilmə ehtimalı;

I – natural loqarifmlərin əsası (2,72);

R – kəşfiyyat müşahidə ilə obyektlərin aşkar edilməsinin həqiqi uzaqlığı (km);

V – tapşırığı yerinə yetirən zaman kəşfiyyat vəsaitinin hərəkət sürəti (km/saat);

t – axtarışın davamiyyəti (saat);

S – axtarış rayonu sahəsi.

Əgər aşkar edilmə rayonunda bir neçə maraq doğuran obyekt varsa, onda aşkar edilən obyektlərin orta riyazi qiyməti bu düsturla hesablanır:

$$M = N \cdot P$$

M – aşkar edilən obyektlərin orta sayı;

N – axtarış rayonundakı obyektlərin ümumi sayı

P – obyektin aşkar edilmə ehtimalı.

MARŞRUTUN BURAXILIŞ QABİLİYYƏTİ

Məqsəd: yolun keyfiyyətindən, nəqliyyatın hərəkət xarakterindən və hərəkət şərtlərindən asılı olaraq marşrutların buraxılış qabiliyyətinin hesablanması.

İlkin məlumatlar:

– nəqliyyatın hərəkət sürəti;

– təyin edilmiş maşınlar arası məsafə;

– hərəkət xarakteri (birtərəfli, ikitərəfli);

– kolonlarda hərəkətin hesabına buraxılış qabiliyyətinin aşağı düşmə əmsalı;

– marşrutun müxtəlif intensivlikli dəmiryolları ilə kəsişmələrini nəzərə alma əmsalı.

Hesablama düsturu: $N = \frac{V \cdot n \cdot k}{d \cdot P} \cdot 100$

N – yolun buraxılış qabiliyyəti (bir saata maşın);

V – hərəkət sürəti (km/saat);

n – ikitərəfli hərəkətdə, qarşı hərəkətin təsirini nəzərə alma əmsalı (1,6)

k – dəmir yolu ilə kəsişmələrdə qatarların hərəkət intensivliyini nəzərə alma əmsalı (sutkaya 20 cüt qatar – 0,85; 40 cüt – 0,65; 50 cüt – 0,57; 60 cüt – 0,5)

d – maşınlar arası məsafə (m);

P – kolonlarda hərəkətin hesabına buraxılış qa-

biliyyətinin aşağı düşmə əmsalı: 10 km/saat sürətlə – 2,8; 20 km/saat – 2,4; 25 km/saat – 2,2; 30 km/saat – 2; 40 km/saat – 1,8; 50 km/saat – 1,6; 1000 km-in metrə çevirilmə əmsalı.

Misal:

Aşağıdakı şərtlərdə marşrut sahəsinin buraxılış qabiliyyətini müəyyən etməli: mümkün hərəkət sürəti 40 km/saat; hərəkət ikitərəflidir, maşınlar arası məsafə 40 m; marşrut, hərəkət intensivliyi sutkaya 40 cüt qatar olan dəmir yolu ilə kəşifdir.

Həlli: $N = \frac{40 \cdot 1,6 \cdot 0,65}{40,18} \cdot 1000 = 577$

Deməli, verilənə görə sahənin 1 saat ərzində buraxılış qabiliyyəti 1035 maşın təşkil edir.

KEÇİDLƏRİN DAVAMIYYƏTİ

Məqsəd: desant – keçiş vəsaitləri ilə keçişlərin davamiyyətinin müəyyən edilməsi

İlkin məlumatlar:

- keçiş üçün tələb olunan maşınların – reyslərin sayı;
- keçiş vəsaitlərinin sayı;
- bir reysin davamiyyəti.

Hesablama düsturu: $T = \frac{K \cdot t_r}{N}$

- T** – keçişin davamiyyəti (dəq);
- K** – keçiş üçün tələb olunan reyslərin sayı;
- t_r** – keçiş vəsaitinin bir reysin davamiyyəti (dəq);
- N** – ayrılmış keçiş vəsaitlərinin sayı.

Misal:

Əgər 250 maşının keçishi üçün keçiş vəsaitlərinin 125 maşın reysi tələb olunursa, reysin davamiyyəti 10 dəqiqədirsə və keçiş üçün 25 keçiş vəsaiti ayrılmışdırsa, keçişin davamiyyətini müəyyən etməli

Həlli: $T = \frac{125 \cdot 10}{25} = 50$ dəq

MARŞDA AVTOMOBİLLƏR ÜÇÜN YANACAĞIN MİQDARI

Məqsəd: Marş zamanı tələb olunan yanacaqın miqdarının müəyyən edilməsi.

İlkin məlumatlar:

- marşrutun davamiyyəti;

- avtomobillərin markaları;
- hava;
- ilin və sutkanın vaxtı.

Hesablama düsturu: $O = \frac{D \cdot n \cdot k \cdot N}{100}$

- O** – yanacaq tələblərinin miqdarı (l);
- D** – Marşın davamiyyəti (km);
- n** – 100 km-ə sərf norması (l);
- k** – hərəkət şərtləri əmsalı;
- 100** – keçirilmə əmsalı;
- N** – bu növ avtomobillərin sayı

Misal:

300 km marş edərkən 100 avtomobil üçün tələb olunan yanacağın miqdarını müəyyən etməli. Yanacağın sərfi norması 35 l, hərəkət şəraiti əmsalı 1,5-0 dır.

Həlli: $O = \frac{300 \cdot 350 \cdot 1,5 \cdot 100}{100} = 157950$

Yuxarıda göstərilən şərtlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, 158 tona qədər yanacaq tələb olunur.

TANK ƏLEYHİNƏ EHTİYATIN AÇILMA HƏDDİNƏ AÇILMA VAXTINI VƏ ÇAĞIRIŞ UZAQLIĞINI MÜƏYYƏN ETMƏK

İlkin məlumatlar:

- TƏE-nin cəmləşmə rayonunu tərk etməsi;
- TƏE-nin hərəkətinə ayrılan vaxt;
- TƏE-nin açılma həddində açılma vaxtı;
- TƏE-nin açılma həddinə çağırış uzaqlığının müəyyən edilməsi.

TƏE-nin cəmləşmə rayonunu tərk etmək, açılma həddinə hərəkət və açılma vaxtını müəyyən etmək üçün düsturu:

$T = t_{\text{tərk.}} + t_{\text{thər.}} + t_{\text{taç}}$

Misal:

Batareyanın cəmləşmə rayonunu tərk etməsi 3 dəqiqə, cəmləşmə rayonundan açılma həddinə 5 km məsafə, açılma həddində batareyanın açılması 4 dəqiqədir.

Yola sərf edilən vaxt: $5 \times 3 = 15$ dəqiqə

$T = 3 + 15 + 4 = 22$ dəqiqə

TƏE-nin hərəkət vaxtını qabaqlayacaq düşmə

tanklarının uzaqlığını və çağırış həddini müəyyən etmək

$$L\text{çağ} = T / V\text{düş}$$

Misal:

Batareyanın cəmləşmə rayonundan batareyanın açılma həddində açılmasını 22 dəqiqə müəyyən etdik. Düşmən tanklarının orta sürəti 15 km/saatdır.

Yola sərf edilən vaxt: $15 \text{ km} : 60 \text{ dəq} = 0,25 \text{ km/dəqiqə}$, yəni 4 dəqiqəyə 1 km

$$L\text{çağ} = 22 : 4 = 5,5 \text{ km}$$

T – ümumi vaxt

ttərk. – cəmləşmə rayonunu tərk etmə;

thər. – açılma həddinə hərəkət;

taç – açılma vaxtı;

Lçağ – çağırış həddi;

Vdüş – düşmən tanklarının yola sərf edilən vaxtı.

**SƏYYAR MANEƏQURMA DƏSTƏSİNİN
MİNALAMA HƏDDİNƏ, AÇILMA VAXTINI VƏ
ÇAĞIRIŞ UZAQLIĞINI MÜƏYYƏN ETMƏK
ÜÇÜN LAZIM OLAN İLKİN MƏLUMATLAR**

- SMD-nin cəmləşmə rayonunu tərk etməsi;
- SMD-nin hərəkətinə ayrılan vaxt;
- SMD-nin minalama həddində açılma vaxtı;
- SMD-nin minalama həddinə çağırış uzaqlığının müəyyən edilməsi.

SMD-nin cəmləşmə rayonunu tərk etməsi, minalama həddinə hərəkət və açılma vaxtını müəyyən etməsi.

$$T = ttərk. + thər. + tmin$$

Misal:

SMD-nin cəmləşmə rayonunu tərk etməsi 3 dəqiqə, cəmləşmə rayonundan minalama həddinə 5 km məsafə, minalama həddində SMD-in 2 ədəd PMZ – 4-lə 1km-i minalama 22 dəqiqədir.

Yola sərf edilən vaxt: $5 \times 3 = 15 \text{ dəqiqə}$

$$T = 3 + 15 + 22 = 40 \text{ dəqiqə}$$

SMD-nin hərəkət vaxtını qabaqlayacaq düşmən tanklarının uzaqlığını və çağırış həddini müəyyən etmək.

$$L\text{çağ} = T / V\text{düş}$$

Misal:

SMD-in cəmləşmə rayonundan minalama həddində açılmasını 46 dəqiqə müəyyən etdik. Düşmən tanklarının orta sürəti 15 km/saatdır.

Yola sərf edilən vaxt: $15 \text{ km} : 60 \text{ dəq} = 0,25 \text{ km/dəqiqə}$, yəni 4 dəqiqədə 1 km

$$L\text{çağ} = 40 : 4 = 10 \text{ km}$$

T – ümumi vaxt;

ttərk. – cəmləşmə rayonunu tərk etmə;

thər. – minalama həddinə hərəkət;

tmin – minalama vaxtı;

Lçağ – çağırış həddi;

Vdüş – düşmən tanklarının yola sərf edilən vaxtı.

NƏTİCƏ

Məqalədə müasir ümumqoşun döyüşünün hazırlanmasının, təşkilinin və aparılmasının əsas sualları olan taktiki hesabatlar təfərrüatlı açıqlanmışdır.

РЕЗЮМЕ

**ТАКТИЧЕСКИЕ РАСЧЁТЫ ПРИ
ВЫЧИСЛЕНИИ БОЕВЫХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ МЕХАНИРИЗОВАННОЙ
БРИГАДЫ
М. АЗИЗОВ**

В статье были детально рассмотрены расчёты тактических возможностей, которые являются основными вопросами по подготовке, организации и ведения современного общевойскового боя.

SUMMARY

**ТАКТИКАЛ РЕПРТ WHICH USED
IN OPPOR TUNITY ASSESSMENT OF
MECHANICAL BRIGADE
M. AZIZOV**

In the article it has been explained the main points of tactical reports of preparation, organization and execution of joint troop battles

SU SƏDDİNİN MÜDAFİƏSİ ZAMANI KƏŞFİYYATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mayor Sahil DAŞDƏMIROV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: su səddi, müdafiə, kəşfiyyat, müşahidə, axtarış, pusqu.

Ключевые слова: водная преграда, оборона, разведка, наблюдение, поиск, засада.

Keywords: water obstacle, defence, intelligence, observation, checking, ambush.

NATO təlimlərinin əksəriyyətində ön və aralıq müdafiə hədləri, eləcə də kəsici mövqelər, hidroqrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bir çox hallarda su maneə hədlərində yaradılır.

Hərb mütəxəssislərinin fikrincə, su maneəsinin müdafiəsi düşmənin hücumunu pozmaq, ərazinin vacib sahələrini əldə saxlamaq, onun qoşunlarını daha həssas yerlərdə cəmləşdirməyə məcbur etmək, əhəmiyyətli itkilərə məruz qoymaq və nəticədə, hücumu keçmək üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədlərini güdür.

Su səddi az qüvvələrlə və daha geniş cəbhədə möhkəm müdafiənin təşkilinə imkan verən təbii maneədir. Eyni zamanda o, kəşfiyyatın təşkilinə və aparılmasına xeyli təsir göstərir.

Su səddinin müdafiəsi zamanı kəşfiyyat qarşısında, adi şəraitdə müdafiə ilə müqayisədə, əlavə vəzifələr meydana çıxır. Belə ki, düşmən fəaliyyətə başlayana qədər kəşfiyyat çayın müdafiəsi zamanı, onun tərəfindən adi şəraitdə yerinə yetirilən tapşırıqlardan başqa, bunları müəyyənləşdirməlidir:

– əsas düşmən qüvvələrinin su səddinə doğru irəliləmə istiqamətini, onların tərkibində, üzən zirehli transportyorların, avtomobil və tankların olmasını;

– sahillərin vəziyyətini, çayın enini, dərinliyini,

axın sürətini və dibinin xarakterini;

– dayaz yerlərin və hidrotexniki qurğuların olmasını;

– düşmənin keçməsi üçün, o cümlədən tankların suyun

altından keçidi üçün də daha rahat çay sahələrini;

– düşmənin çayı döyüşərək keçməyə hazırlaşmasını (keçid vasitələrinin, ələlxüsus özü hərəkət edən vasitələrin olmasını və hazırlığını, onların cəmləşmə rayonlarını, çaya girişlərin və enişlərin, keçid sahələri və məntəqələrinin hazırlanmasını), taktiki hava desantlarının və aeromobil qoşunlarının tətbiqini, onların ehtimal olunan çıxarılma (atılma) rayonlarını;

– düşmən qoşunlarının keçid vasitələrinə, üzən zirehli transportyorlara, avtomobil və tanklara mindirilmə rayonlarını;

– birinci və növbəti eşelon (reys) hissələri tərəfindən çayın keçilməyə başlanma yerini və vaxtını.

Göstərilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün birlik (birləşmə, hissə) qərargahı növbəti işləri görür:

– yuxarı qərargahdan və hava kəşfiyyatı vasitələrindən informasiyanın alınmasını təşkil edir;

– kəşfiyyat bölmələrini su səddindən keçməyə və qarşı sahilə fəaliyyətə hazırlayır, eləcə də, kəşfiyyatçıları suda və suyun altında fəaliyyət üçün xüsusi təchizatla təmin edir, onların keçirilmə üsulunu və keçid vasitələrinin lazımı sayını müəyyən edir;

– gecə vaxtı su səddi səthinin müşahidəsini gücləndirir;

ŞƏKİL 1. SU SƏDDİNİN MÜDAFİƏSİ ZAMANI KƏŞFİYYAT

– düşmən olan sahilə fəaliyyət göstərən kəşfiyyat orqanları ilə idarəetməni təmin etdikdən və tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra artilleriyanın, minaatan və pulemyotların atəsilə geri çəkilmələrin təmin edilməsini nəzərdə tutur;

– kəşfiyyat orqanlarının çaydan keçirilməsinin təmin olunması üçün kəşfiyyat ehtiyatı və keçid vasitələri ayırır.

Düşmən kolonlarının su səddinə doğru irəliləməsi və onu keçməyə hazırlaşması haqqında məlumatları birlik (birləşmə, hissə) qərargahı ordu aviasiya helikopterlərinin və kəşfiyyatçı təyyarələrin bortundan qəbul etməklə hava kəşfiyyatı vasitələrindən, düşmən arxasında fəaliyyət göstərən kəşfiyyat qruplarından və qonşulardan, eləcə də yuxarı qərargahdan ala bilər.

Radio, radiotexniki və radiolokasiya kəşfiyyat vasitələri üçün mövqelər seçilərkən, sahillərin konfigurasiyası və su səddinə bitişik, hər iki tərəfin sahillərində ərazinin səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Qarşı sahil yüksəklik, təpəlik, sərt sıldırım ola bilər. Belə sahil radio, radiotexniki və radiolokasiya kəşfiyyatının imkanlarını məhdudlaşdırır. Buna bənzər şəraitlərdə radio və radiotexniki kəşfiyyat, hərəkət edən yerüstü (suüstü) hədəflərin kəşfiyyatını, radiolokasiya stansiyalarını, atəş açan minaatan və topları təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün (təbii fəlakətlər) subasarlarda yerləşdirmək olmaz.

Radiolokasiya stansiyalarının, radiotutma və ultraqısa dalğalı diapazonda işləyən düşmən radiostansiyalarının pelenqlənməsi postlarının, eləcə də radiotexniki postların kəşfiyyat məsafəsinin artırılması üçün həmin vasitələrin mövqelərini müdafiə dərinliyində, hakim yüksəkliklərin üzü düşməyə tərəf olan yamaclarında seçmək lazımdır. Əgər çayın bizim tərəf sahilini düşmən tərəfindən tutulmuş sahiləndən hündürdüyə, radio, radiotexniki və radiolokasiya kəşfiyyat vasitələrinin təsir məsafəsi düzənlik əraziyə nisbətən artır. Hərəkət edən yerüstü hədəflərin kəşfiyyat

radiolokasiya stansiyaları üçün mövqelərin bacarıqla seçilməsi, düşmənin su səddinə yaxınlaşmasını və tüstü pərdələri yaratmaqla onu gecə vaxtı məhdud görünmə şəraitində keçməyə hazırlaşmasını aşkara çıxarmaq imkanı verir. Su sədlərini daha rahat keçmə sahələrinə, aeromobil qoşunlarının və taktiki hava desantının mümkün olacaq çıxarılma (atılma) rayonlarına fasiləsiz müşahidə təşkil olunur. **Müşahidə sistemini təşkil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sahillərin fərqli yüksəkliyi və orada olan bitki sıxlığı, ələlxüsus, düşmən tərəfindən tutulmuş sahil bizim tərəf sahildən hündür olarsa, düşmənin yerləşdiyi ərazinin qiymətləndirilməsi çətinləşir.** Müşahidə məntəqə və postları şəbəkəsi elə yerləşdirilməlidir ki, tək-cə sahillərin deyil, bütün ayrılmaları və adacıqları ilə birlikdə, çayın özünün də gözdən keçirilməsi təmin olunsun. Buna görə də qarşı sahilə düşmənin yerləşdiyi ərazinin dərinliyini gözdən keçirmək imkanına malik olmaq üçün bəzi müşahidə postlarını bəzən öz döyüş düzülüşlərinin dərinliyində olan hakim

yüksəkliklərdə, binaların çardaqlarında, fabrikin borularında, ağaclarda və s. yerlərdə yerləşdirmək məqsədəuyğundur. Su səddinin dəf edilməsi üçün müşahidə postlarının mümkün olduqca sahilə su səddinə yaxın, ələlxüsus, düşmənin üzən tanklarının (zirehli transportorlarının, avtomobillərinin) və özüyəriyən keçid vasitələrinin keçirilməsi üçün əlverişli yerlərdə yerləşdirilməsi zəruridir. Geniş su sədləri müdafiə olunarkən üzən vasitələrdən (sallardan, qayıqlardan, katerlərdən və s.) də müşahidə təşkil edilməlidir. Bütün hallarda, yerüstü müşahidə helikopter və təyyarələrdən aparılmalı, gecə vaxtı və məhdudgörmə şəraitində isə qulaqasma ilə tamamlanmalıdır.

Axtarışlar təşkil edərkən birlik (birləşmə, hissə) qərargahı nəzərə alınmalıdır ki, onların su səddindən keçərək aparılması çox mürəkkəbdir və ən mükəmməl hazırlıq tələb edir. Axtarış obyektini seçərkən, çayın (su səddinin) rejimini, vəziyyətini, ərazi şəraitini hərtərəfli və düzgün qiymətləndirmək zəruridir.

Eninə görə		Suyun axma sürətinə görə, m/san	Su maneəsinin dərinliyinə görə	Sahilin dikliyinə görə
Mühəndis qoşunlarının klassifikasiyasına görə, m	Əməliyyat-taktiki klassifikasiyaya görə, m			
çox dar 40	alay40	zəif 1,0	dayaz1,5	Az maili15°
dar 40-100	diviziya 40-100	orta 1-1,5	dərin1,5-5	maili15-25°
orta100-250	ordu 100-250	sürətli 1,5-2,5	daha dərin 5+	dik 25° +
enli 250-600		daha sürətli 2,5+		
geniş 600 +				

ŞƏKİL 2. SU MANEƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ ƏSAS FAKTORLAR

SU MANEƏLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Su maneələrinin xüsusiyyətləri bir neçə parametrlər üzrə müəyyən olunur:

- eni;
- sahilin dikliyi (sıldırım) və hündürlüyü;
- çay (su) yatağının profili, dərinliyi və suyun axma sürəti;
- daimi körpülərin varlığı;
- sahil torpağının tərkibi (dibi);
- hidrotexnikaların, yerli üzmə qurğularının varlığı;
- keçidlərin (bərə vasitələri) varlığı;
- su nəqliyyatının varlığı;
- küləyin əsmə intensivliyi və s.

Su səddi vasitəsilə axtarış aparılması üçün, təcürübəli şəxsi heyət seçilməlidir. Əgər adi şəraitlərdə axtarışlar daha çox ştat bölmələri (manqa, tağım) tərəfindən aparılırsa, su sədlərini keçməklə onlar, bir qayda olaraq, əsgərlər, çavuşlar və zabitlər arasından xüsusi seçilmiş tərkibdə kiçik qruplar (6-8 nəfər) tərəfindən aparılır. Qrupun bütün şəxsi heyəti yaxşı və səssiz üzməyi, səssiz-səmirsiz avar çəkməyi və qayıqı idarə etməyi bacarmalı, batanları (boğulan) xilasetmə üsulunu, yaralı və əsirləri yedəyə alma üsullarını bilməli, axtarışlar apararkən həmin üsulları bacarıqla tətbiq etməlidir. Kəşfiyyatçıların silah və təchizatı maksimal dərəcədə yüngülləşdirilmiş, hərəkət və fəaliyyətlərinə mane olmayan, suda asan çıxarılan olmalıdır. Döyüş sursatını və raketləri keçid zamanı su keçirməyən materialla, yaxud yağlı kağızla sarımaq lazımdır.

Keçmə üsulu su səddinin xarakterindən asılı olaraq seçilir. O, çayın tez və səssiz dəf edilməsini təmin etməlidir.

Kəşfiyyatçıların keçirilməsi dayaz yerlərdən ayaqla keçməklə, əl altda olan, yaxud tabel keçid vasitələrində (qayıqlarda, üzən avtomobillərdə, ZKDM və DKM-də, yerli əhalinin qayıqlarında) üzməklə, eləcə də yüngül dalğıc təchizatından istifadə etməklə yerinə yetirilə bilər. Keçmənin gecə vaxtı, tutqun havada və digər məhdud görünmə şəraitlərində həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Keçmənin təmin olunması üçün, su səddi səthinin müşahidəsi aparılır, düşmənin müşahidə

postlarının, gecəgörmə cihazlarının və radiolokasiya stansiyalarının yerləşmə yerləri qabaqcadan öyrənilir. Həmin vasitələrin geniş cəbhədə, adətən kəşfiyyatçıların keçdiyi vaxt susdurulması zəruridir.

Üzərək keçərkən kəşfiyyatçılar xilasetmə jiletləri, yüngül kəmərlər, yaxud üzgüçülük kostyumları ilə təchiz edilməlidir. Bundan əlavə, nəzərdə tutmaq lazımdır ki, tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra əsirlərin təxliyyəsi üçün, kəşfiyyatçıların bir-iki xilasetmə jileti olmalıdır. Əgər keçirilmə tabel vasitələrində həyata keçirilirsə, kəşfiyyatçıları qayıqlara və digər keçid vasitələrinə görə elə qruplaşdırmaq lazımdır ki, onlardan hər biri qarşı sahilə keçdikdə, hətta o, digər qruplara keçməli olduqda belə, qoyulmuş tapşırığı müstəqil yerinə yetirə bilsin. Bununla əlaqədar, hər bir qayıqda (üzən avtomobillərdə, ZKDM, DKM-də) düşmən maneələrində keçidlər açmağı bacaran kəşfiyyatçıların olması vacibdir. Hər bir qayıqda, daha hazırlıqlı kəşfiyyatçılar arasında qrup böyüyü təyin etmək lazımdır. O, istiqaməti oriyentirlərə və kompasla görə çox diqqətlə saxlamalı, komandirin siqnallarını diqqətlə izləməli, tapşırığı müstəqil yerinə yetirməli, lazım gəldikdə isə qrupun fəaliyyətinə rəhbərlik etməlidir. Düşmən tərəfindən tutulmuş sahildə yaxşı görünən oriyentirlər olmadıqda, kəşfiyyatçılara çıxarılma yerinə doğru hərəkət istiqaməti öz sahilindən işıq siqnalları (izburaxan güllələrlə atış və s.) ilə göstərilməlidir.

Axtarışa ayrılmış bölmələrin (qrupların) fəaliyyətinin atəşlə təminatını diqqətlə planlaşdırmaq vacibdir. Axtarışın təmin edilməsi üçün cəlb olunan artilleriya və minaatan vasitələrin sayı adi şəraitdə olduğundan artıq olmalıdır. Bununla belə topların bir hissəsinin düzünə tuşlama atışları üçün hazır vəziyyətdə olması zəruridir. Bundan əlavə, kəşfiyyat qruplarının geri çəkilməsinə maneə törədən və planlı atəşlə susdurulmamış düşmənin atəş nöqtələrinin susdurulması ehtiyatı üçün atəş vasitələri ayrılmalıdır.

Axtarış aparılması üçün təyin olunan bölmə (qrup) komandirinə tapşırıq verildikdən, adi şəraitlərdə nəzərdə tutulmuş məsələlərdən başqa bunlar da göstərilməlidir:

ŞƏKİL 3. SU SƏDLƏRİNİN MÜDAFİƏSİ ZAMANI PUSQU TƏŞKİL EDƏRKƏN KƏŞFİYYAT

- keçmə yeri və qaydası;
- keçid vasitələrini maskalamanın və mühafizənin təşkili;
- öz sahilinə keçmə qaydası;
- əsirlərin keçirilmə (yedəyə götürülmə) qaydası.

Pusqular düşmənin su səddinə mümkün yaxınlaşma yollarında, adalarda, su səddini ayıran dambalarda və dayazlıqların yaxınlığında olan təbii çıxıntılarda, öz sahili və düşmən tərəfindən tutulmuş sahil sahələrində və birinci növbədə, onun kəşfiyyat bölmələrinin ehtimal olunan fəaliyyət istiqamətlərində qurulmalıdır.

Düşmən bölmələri sahil yanında su səthindən müəyyən uzaqlıqda yerləşirlərsə, pusquları düşmənin hərəkət yollarında, onun döyüş mühafizəsi ilə əsas qüvvələri arasında təşkil etmək məqsəduşundur.

Pusqu təşkil edən qərargah axtarış aparma zamanı olduğu kimi, kəşfiyyatçıların su səddini dəf edərəkən də qarşı sahilə fəaliyyət qaydasını işlə-

yib hazırlamalı, eləcə də, pusqu keçirən bölmənin (qrupun) fəaliyyətinin, ələlxüsus, tapşırığı yerinə yetirdikdən sonra onun geri çəkilməsini və su səddindən keçirilməsini himayə etmək üçün atəşlə təminatını hazırlamalıdır. Axtarışa, yaxud pusquya təyin olunmuş bölmə və ya qruplar su səddini keçdikdən sonra qayıqları qamışlıq və sahilboyu kolluqlarda gizlətmək mümkün olmadıqda, onları düşmən sahili yaxınlığında gizli yerdə batırmalıdırlar. Belə bir şəraitdə qayıqları öz sahillərindən düşmən tərəfindən tutulmuş sahilə gətirmək həmişə mümkün olmur. Qayıqların lap az müddətə də olsa, suda saxlanması isə bölmənin (qrupun) fəaliyyətinin üzə çıxacağı baxımdan təhlükəlidir. Buna görə də elə edilməlidir ki, tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra geri qayıdarkən onlardan təkrarən istifadə mümkün olsun.

Su səddinin düşmən tərəfindən keçilməyə başlanması və onun keçib gəlmiş hissələri ilə döyüş zamanı kəşfiyyatın səyləri, bu hissələrin tərkib

və qruplaşmasını aşkara çıxarmağına platsdarmı ələ keçirmiş qoşunların döyüş düzülüşlərində güclü və zəif tərəflərini və düşmənin möhkəmlənməyə macal tapmadığı ərazi sahələrini müəyyənələşdirməyə, onun ikinci eşelonlarının və ehtiyatlarının su sədlərini keçməyə hazırlaşmasının aşkarlamasına, eləcə də onların ehtimal olunan döyüşə yeridilmə xətlərini müəyyən etməyə yönəldilir. Həmin şəraitdə kəşfiyyat onun bütün növləri tərəfindən, ümumi əsaslarda aparılır.

Kəşfiyyatı təşkil edərkən, birlik (birləşmə, hissə) qərargahı nəzərə almalıdır ki, düşmən, su səddini (aeromobil hissə və bölmələrini və hava desantlarını qoşunlarımızın arxasına çıxarmaqla bizimlə eyni vaxtda keçə bilər. Buna görə, qərargah xüsusi olaraq, aeromobil qoşunlarının və taktiki hava desantlarının ehtimal olunan çıxarılma (atılma) rayonlarını daima müşahidə etmək üçün kəşfiyyat qüvvə və vasitələri ayırmalıdır. Bundan əlavə, döyüşün gedişində qəfil meydana çıxan məsələlərin həlli üçün onun kifayət qədər kəşfiyyat ehtiyatı olmalıdır.

NƏTİCƏ

Məqalədə su səddinin müdafiəsi zamanı, kəşfiyyat təşkil edərkən onun qarşısında, adi şəraitdə müdafiə ilə müqayisədə meydana çıxan əlavə vəzifələr və həmin vəzifələrin həlli yolları araşdırılmışdır. Burada su səddinin müdafiəsi zamanı, kəşfiyyatı təşkil edərkən kəşfiyyat qrupunun su səddini keçmə üsulları, axtarış, pusqu, müşahidə sistemindən, radiolokasiya postlarından istifadə qaydaları təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Taktiki kəşfiyyat kitabı (dərslük)
2. Kəşfiyyat üzrə Təlimat-2003
3. Müxtəlif şəraitlərdə döyüş fəaliyyətləri (Moskva 1967 dərslük)

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ РАЗВЕДКИ ВО ВРЕМЯ ОБОРОНЫ ВОДНОЙ ПРЕГРАДЫ С. ДАШДЕМИРОВ

В статье были рассмотрены задачи разведки и пути их решения, которые возникают при обороне водной преграды. Здесь были подробно представлены особенности организации разведки при обороне водной преграды, способы организации разведывательной группой переправы, системы поиска, засады и наблюдения, а так же порядок использования радиолокационных постов.

SUMMARY

THE FEATURES OF INVESTIGATION DURING THE DEFENSE OF A WATER BARRIER S. DASHDAMIROV

In this article have been considered the problems of investigation and way of their decision which arise at defense of a water barrier. And also in this article have been presented in detail the organization features of investigation at defense of a water barrier, the ways of organization reconnaissance group of a crossing, the system of raid, an ambush and observation and the order of using of radar-tracking posts.

KOMANDA QƏRARGAH TƏLİMİ ÜÇÜN İŞLƏNİB HAZIRLANAN SƏNƏDLƏR

Kapitan Vasif OSMANOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: təlim, qərargah, komanda qərargah təlimləri, plan, xəritə.

Ключевые слова: учение, штаб, команда штабные учения, план, карта.

Keywords: training, headquarters, command staff exercises, plan, map.

- tərəflərin tərkibini;
- cəlb olunan bölmələri;
- motoehtiyatı;
- yanacaq və yamsılama vasitələrinin sərf normaları;

KQT keçirmək üçün aşağıdakılar işlənib hazırlanır:

- aydınlaşdırma kağızı ilə KQT-nin məqsədi;
- döyüş fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və vəziyyəti gərginləşdirməyin mətnli planı;
- təşkilati göstərişlər;
- taktiki tapşırıq;
- ilkin sərəncamlar və döyüş əmrləri;
- təlim rəhbərinin müavinlərinin, köməkçilərinin və döyüş vasitəçilərinin xüsusi planları;
- real radiomaneələr yaratmaq planları;
- yamsılama planı;
- tərbiyəvi iş planı;
- düşmənin fəaliyyətini göstərmə planı (ikitarəfli təlimlərdə öyrədilən qərargahlar və bölmələr müəyyən mərhələdə vahid taktiki şəraitdən kənar fəaliyyət göstərdikdə işlənib hazırlanır).

KQT-ləri keçirmək üçün göstərilən sənədlərdən əlavə, rəhbərliyin və vasitəçilərin rabitə planı, komendant xidməti planı, qərargahların və təlimə cəlb olunan bölmələrin baxışa hazırlıq planı da işlənib hazırlana bilər.

KQT-nin məqsədi əsas sənəddə, rəhbərin təlimin mövzusunun hansı taktiki şəraitdə və necə həyata keçirəcəyi müəyyən olunur. O, xəritədə işlənib hazırlanır və aşağıdakıları ehtiva edir:

- təlimin mövzusunun, tədris məqsədlərini və keçirilmə vaxtını;

- ilkin şəraiti;
- qoşunların vəziyyətini, qruplaşmasını və təlimin başlanğıcında tərəflərdən hər birinin yuxarı birləşmələrinin (hissələrinin) döyüş tapşırıqları və onların komandirlərinin məqsədlərini;
- bir döyüş növündən başqasına keçdikdə yuxarı birləşmələrin, hissələrin prinsipcə yeni döyüş tapşırıqlarını və onların komandirlərinin məqsədlərini;
- öyrədilən qərargahların (bölmələrin) çıxış rayonlarını və onları tutma vaxtını;
- komandirlərin nəzərdə tutduqları qərarlarını bildirmədən birləşmələrin, hissələrin və qoşunların döyüş tapşırıqlarını;
- tərəflərin döyüş fəaliyyətlərini həyata keçirdikləri rayonları (sahələri);
- təlimin mərhələlərini;
- onların məzmununu və müddətini;
- təlimin hər bir mərhələsinin əvvəlində tərəflərin təxmini vəziyyətini.

Vizual ərazi kəşfiyyatının gedişində məqsəd dəqiqləşdirilir, sonra işlənib tamamlanır.

TƏLİMİN MÖVZULARI

Hər tərəf üçün mövzuların adları göstərilir.

TƏDRİS MƏQSƏDLƏRİ

Tədris məqsədləri, ümumiyyətlə, hər tərəfi idarə etmək üçün, öyrədilən komandirlərin, qərargah zabitlərinin, tərbiyəvi işlər üzrə köməkçilə-

rin, qoşun növləri və xidmət rəislərinin və onlara tabe olan zabitlərin bütün kateqoriyaları üçün göstərilir.

Cəlb olunan hissələr (bölmələr) üçün tədris məqsədləri ayrıca təyin olunur.

TƏLİMƏ CƏLB OLUNAN QOŞUNLARIN TƏRKİBİ

Hər tərəfin təlimə cəlb olunmuş bütün hissə və bölmələri həqiqi və şərti adlarla göstərilir.

MOTOEHTİYAT, DÖYÜŞ SURSATI VƏ YAMSILAMA VASİTƏLƏRİNİN SƏRF NORMATI

Tanklar, PDM (ZTR) və avtomobillər üçün motoehtiyatın sərfi kilometrə, döyüş sursatının sərfi hər növ silah üçün vahidlə (ədədlə), yamsılama vasitələrinin sərfi ümumi kəmiyyətlə (sayla) göstərilir.

QRAFİK HİSSƏ

Burada aşağıdakılar göstərilir: çıxış şəraiti, vəziyyət, qoşunların qruplaşması, təlimin başlanmasında hər tərəfin yuxarı birliklərinin (birləşmələrinin, hissələrinin) vəzifələri və onların komandirlərinin planları, bir döyüş növündən başqa döyüş növünə keçdikdə isə yuxarı birliklərin (birləşmələrin hissələrin) prinsipə yeni döyüş tapşırıqları və onların komandirinin planları; öyrədilən qoşunların çıxış rayonları və onları tutma vaxtı; öyrədilənlərin və komandirlərin təxmini (ehtimal olunan) qərarlarını göstərməməklə qoşunların döyüş tapşırıqları; tərəflərin qoşunlarının fəaliyyət göstərəcəkləri rayonlar (sahələr); hər mərhələnin başlanğıcında tərəflərin təxmini vəziyyətləri.

Aydınlaşdırma sənədi işlənib hazırlanır və KQT-nin məqsədinə əlavə olunur. Orada, əsasən, aşağıdakılar göstərilir:

- real surətdə təlimə çıxarılan qərargahların və bölmələrin döyüş və say tərkibi;
- tərəflərin döyüş əməliyyatlarının ümumi səciyyəsi;
- təlimin əsas göstəriciləri (birləşmələrin və hissələrin döyüş tapşırıqlarının önü və dərinliyi);
- təlimin mərhələləri üzrə qüvvə və vasitələrin mümkün olan sıxlığı və nisbəti;
- döyüşün təşkili üçün ayrılmış vaxt (hücumun

və marşın sürətinin mümkün olan tempi);

- rəhbərlik və vasitəçilər aparatının tərkibi;
- təlimin keçirilməsi (təlimin hər bir mərhələsində həyata keçirilən tədbirlər);
- çıxış rayonunu (rayonlarını) tutma qaydası və daimi yerləşmə yerinə qayıtma;
- təlimin təhlilinin keçirilmə vaxtı və yeri.

KQT-nin məqsədini və aydınlaşdırma kağızını təlim rəhbəri imzalayır və təsdiq olunmaq üçün təlimin başlanmasına iki həftə qalmışa qədər bilavasitə rəisə təqdim edir.

Real surətdə təlimə çıxarılan qoşunların döyüş və say tərkibində həm bu, həm də o biri tərəf üçün təlimə çıxarılan şəxsi heyətin, döyüş texnikasının və əsas silahların, qərargahların və bölmələrin miqdarı göstərilir.

Tərəflərin döyüş əməliyyatlarının əsas xarakteri dedikdə təlimin başlanğıcında mövcud olan çıxış şəraiti və (hissələrin, bölmələrin) təlimin gedişində həm bu, həm də o biri tərəfin birləşmələrinin döyüş əməliyyatlarının səciyyəsi başa düşülür.

Təlimin əsas göstəriciləri bölmədə birləşmələrin və öyrədilən hissələrin döyüş tapşırıqlarının önü və dərinliyi, təlimin mərhələlərində qüvvə və vasitələrin mümkün olan sıxlığı və nisbəti, döyüşün təşkili üçün ayrılan vaxt, hücumun və marşın mümkün olan sürəti aiddir.

Rəhbərlik və vasitəçilərin tərkibində bölmədə hər tərəf üçün rəhbərliyin vəzifəli şəxslərinin (rəhbərin, təlim rəhbərinin müavinləri və köməkçilərinin, rəhbərlik qərargahının tərkibinin və vasitəçilərinin, ehtiyac olduqda isə tədqiqat qruplarının) sayı müəyyən olunur.

ÇIXIŞ RAYONUNU TUTMAQ VƏ DAİMİ YERLƏŞMƏ MƏNTƏQƏSİNƏ QAYITMAQ QAYDASI

Çıxış rayonunu tutmaq qaydalarında vaxt, döyüş hazırlığı tədbirlərini yerinə yetirərkən ayaqla və ya nəqliyyatla marşı yerinə yetirdikdən sonra çıxış rayonunu tutmaq üsulu və s., daimi yerləşmə məntəqəsinə qayıtmaq qaydalarında isə qayıtmaq vaxtı və üsulları göstərilir.

TƏHLİLİN KEÇİRİLDİYİ YER VƏ VAXT

Bölmədə təhlilin keçirildiyi yer və vaxt, cəlb

olunan zabitlərin tərkibi göstərilir.

Döyüş fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi xəritəsi rəhbərlik qərargahı tərəfindən KQT-nin məqsədi ilə bir vaxtda işlənib hazırlanır.

Bu xəritədə hər mərhələ üçün aşağıdakılar əks olunur:

– tərəflərin qoşunlarının (o cümlədən öyrədilənləri də) mərhələnin və ya təlimin başlanğıcında vəziyyəti;

– yuxarı tərəflərin döyüş tapşırıqları, komandirləri, eləcə də qoşunların qərar qəbul etmələri və öyrədilənlərə döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmələri üçün lazımı məlumatlar;

– öyrədilənlərin döyüş tapşırıqları;

– qeyd olunmuş mərhələləri və tədris suallarını nəzərə almaqla tərəflərin döyüş tapşırıqlarının hüdud və vaxt üzrə mümkün ola bilən gedişi;

– bütün qoşun növləri, xüsusi qoşunlar üzrə lazımı məlumatlar, eləcə də hava, radioelektron, kimya və təminat növləri üzrə şərait və şəraiti gərginləşdirmək qaydası.

Döyüş fəaliyyətlərinin mümkün gedişinin həyata keçirilməsini xəritədə aşağıdakı kimi göstərmək lazımdır:

– tərəflərin vəziyyətləri və onların döyüş fəaliyyətlərinin səciyyəsi;

– qoşunların vəziyyətləri və onların fəaliyyətlərinin səciyyəsi;

– yuxarı komandirlərin (rəislərin) qüvvə və vasitələrinin vəziyyəti;

– öyrədilənlərin onların qərar qəbul etmələrinə təsir göstərən fəaliyyət məqsədlərinin elementləri;

– tərəflərin tələfat vasitələri ilə qarşılıqlı təsirinə nəticələri;

– kəşfiyyat orqanlarının vəziyyətləri.

Döyüş fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi xəritəsinə vəziyyəti gərginləşdirən mətnli plan əlavə olunur.

Əgər təlimin gedişində vaxta görə əməliyyat sıçrayışı nəzərdə tutulubsa, onun üçün müdaxilə (ara) sözləri göstərilir və keçən şərti döyüş dövrü üçün itki cədvəli hazırlanır.

Təlimin gedişində xəritə öyrədilən komandirlərin qərarları ilə dəqiqləşdirilir və ona əlavələr edilir.

Döyüş fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi əsasında döyüş vasitələri və hissələrin (bölmələrin) qərargahları üçün lazımı sənədlər işlənib hazırlanır və təlimin gedişində onların işlərinə rəhbərlik edilir.

DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XƏRİTƏLƏRİNİN İŞLƏNİB HAZIRLANMA ÜSULU

Döyüş əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, bir qayda olaraq, mərhələlər üzrə irimiqyaslı xəritədə işlənib hazırlanır.

Bu işə başlayanda aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

– təlimin keçirilməsinin məqsədini və onun aydınlaşdırma sənədini öyrətmək və qiymətləndirmək;

– hər bir mərhələ üçün tədris suallarını həll edərkən öyrədilənlərin hansı məsafədə məqsədə nail olacaqlarını müəyyən etmək;

– hər mərhələ üçün tədris suallarının məzmunundan çıxış edərək ara sözlərinin (müdaxilələrin) səciyyəsinə və onların verilmə vaxtını və üsulunu müəyyən etmək.

Bundan sonra mərhələdə əməliyyatın həyata keçirilməsinin əsas ideyası müəyyən olunur, yəni həmin sualı həll etmək üçün kompleks şərait yaradılır, rəhbərin qoyulmuş məqsədə nail olması üçün yol, vasitə və metodik üsullar qeyd olunur. Məsələn, əgər irəli hərəkət edən hissələrin qarşısını almaq lazımdırsa, onlara aviasiya və yüksək sərrast silah zərbəsi endirilir, ərazinin irəliləmə marşrutlarının və açılma sədlərinin məsafədən minalanması və s. həyata keçirilir. **Sonra bilavasitə xəritədə iş başlanır və orada aşağıdakılar əks olunur:**

– tərəflərin qoşunlarının çıxış vəziyyəti, əməliyyatın başlanğıcında onların fəaliyyətlərinin səciyyəsi; sonra briqadadan bölüyə (batareyaya), birləşmədə isə tabora (əlahiddə bölüyə) qədər geniş şəkildə döyüş düzülüşünün bütün elementləri;

– yuxarı rəislərin, eləcə də qoşunların, öyrədilən qərargahların qərar qəbul etmələrinə təsir göstərən döyüş tapşırıqları və məqsədlərindən lazımı məlumatlar;

– mərhələdə nəzərdə tutulmuş məsələlərə əsas-

lanaraq onları həyata keçirmək üçün şərait yaradılması (müdafiəyə soxulma, geri çəkilməni həyata keçirmə və ya təqib etməyə keçmə və s.);

– öyrədilənlərin qərar qəbul etmələrinə təsir göstərən hava, radiasiya, kimya, radioelektron şəraitləri üzrə məlumatlar, hesablamalara əsaslanan və onlara əsasən qoşun növlərinin, xüsusi qoşunların bölmələrinin sonrakı fəaliyyətin işlənilib hazırlanması üçün daha məqsədəuyğun olan vəziyyət və fəaliyyət səciyyəsi.

Mərhələdə əməliyyatın ideya və məqsədi əvvəlcə ümumi şəkildə sxematik işlənilib hazırlanır və təlim rəhbəri tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra xəritədə işlənilib təkmilləşdirilir.

Lakin hər bir vəziyyətdə, xüsusilə əgər o, mürəkkəb və kəskinərsə, çoxlu qərarlar ola bilər və təbiidir ki, onlar rəhbər tərəfindən qarşılaşdırıldıqdan və qiymətləndirildikdən sonra təklif olunan variantlardan tamamilə fərqlənən variantlar həyata keçirilə bilər. Buna görə öyrədilənlər üçün nəzərdə tutulmuş əsas variantla yanaşı, sadə varianta keçməyin mümkünlüyünü də nəzərdə tutmaq lazımdır.

Əməliyyatın hər mərhələsində bir vəziyyətdən əlavə, qoşunların iki-üç əsas həddini (vəziyyətlərini) göstərmək məsləhət görülür, əks halda xəritə çox yüklənmiş olar və ondan istifadə etmək çətin olar.

Bir tərəf üçün, xəritədə sualları işləməklə eyni vaxtda onlar əks tərəf üçün də, lakin vahid vaxt miqyasında işlənilib hazırlanır.

Xəritədə bütün məlumatlar, o cümlədən əks tərəfə aid olanlar da açıq göstərilir. Lakin öyrədilənlərin yuxarı rəisdən, qoşulardan öyrənməli olduqları məlumatlar, bir qayda olaraq, başqa rənglə göstərilir.

Ehtiyac olduqda tərəflərin itkiləri, qüvvə və vasitələrin münasibətlərinin hesablanması, material-texniki vasitələrin mövcudluğu (qalığı) haqqında xəritədə qısa izahatlar verilir.

Əməliyyat xəritəsinin işlənilib hazırlanmasında əməliyyatın ümumi ideyasına uyğun olaraq öz qoşun növləri, xidmətlər və təminat növləri üzrə əməliyyatı gərginləşdirən təlim rəhbərinin müavinləri və köməkçiləri aktiv iştirak edirlər.

Axırda xronoloji qaydada məlumat vermək üsulu müəyyən olunur, itkilər, təmin olunma və baş-

qa sorğu materiallarının daxil olduğu cədvəllər tərtib olunur və onlar şəraiti gərginləşdirmək planına daxil edilir.

Sonrakı mərhələlərə aid əməliyyatlar da analogi metodlarla işlənilib hazırlanır.

Taktiki tapşırıq hər tərəf üçün təlimin məqsədi əsas götürülərək işlənilib hazırlanan və öyrədilənləri şəraitlə tanış etməkdən ötrü əsas sənəddir. O, ilkin şəraitin xəritəsi (sxemi) əlavə olunmaqla yazılı şəkildə və ya aydınlaşdırma sənədi olan xəritədə tərtib olunur və xüsusi şəraiti və soraq məlumatlarını ehtiva edir.

Ümumi şəraitdə düşmən haqqında məlumatlar şərh olunur, özlərinin və ya öyrədilənlərdən bir-iki pillə yuxarı qoşunların vəziyyəti və fəaliyyəti göstərilir. Ayrıca bölmə kimi hava, radioelektron, radiolokasiya, radiasiya və kimya, eləcə də mühəndis, xüsusi texniki təchizat, rabitə və arxa cəbhə ilə bağlı məlumatlar verilir.

Xüsusi şəraitdə hissələrin (öyrədilən qərargahın) və qoşunların vəziyyəti haqqında, şəxsi heyət, silah və texnika ilə komplektləşdirmə, material vasitələr və tabel əmlakı ilə təchiz olunma haqqında geniş məlumat, düşmən (əks tərəf) haqqında qısa məlumat verilir (məlumat onun qruplaşmasını tamamilə açmamalıdır ki, öyrədilənlər real şəraiti öyrənmək üçün fəal kəşfiyyat aparmağa məcbur olsunlar). Bu məqsədlə xəritədə əsir tutmaq, öldürülmüşlərdən sənədləri və ləvazimatları götürmək yeri, hava, radio, radiotexniki və başqa kəşfiyyat növləri göstərilir.

Soraq məlumatlarında əks-tərəfin qoşunlarının nömrələnmə qaydası, şəxsi heyətin şüalanma dozası, küləyin yüksəklik üzrə orta istiqaməti və sürəti, gələcək döyüş rayonunda dağıntılar, irəliləmə marşrutları və s. haqqında məlumat verilir.

Tapşırığa birləşmələrin və hissələrin təşkilini və döyüş tərkibini, bölmələrdə (hissələrdə) material vasitələrin mövcudluğunu və onlarla təchizatı, silahların, texnikanın vəziyyətini və başqa məsələləri əks etdirən sənədlər əlavə oluna bilər. Taktiki tapşırığın axırında topoqrafik xəritənin nomenklaturası göstərilir, eləcə də təlim başlanana qədər öyrədilən komandirlərin və qərargahların nə edəcəkləri və nəyə hazır olacaqları müəyyən olunur.

Öyrədilənlərə verilən ilkin və döyüş sərəncam-

ları, döyüş əmrləri və sərəncamları döyüş nizamnamələrinin və təlimatlarının tələblərinə ciddi surətdə uyğun işlənib hazırlanır.

Təlimin əvvəlində və əməliyyat sıçrayışından sonra verilən sərəncam və əmrlər qabaqcadan işlənib hazırlanır. Fəaliyyətin dinamikasının həyata keçirilməsinin gedişində komandirlərin qəbul etdikləri qərarlardan asılı olaraq və tərəflərin qərarlarının qiymətləndirilməsi əsasında fəaliyyətin sonrakı həyata keçirilmə qaydasını dəqiqləşdirmək üçün sənədlər işlənib hazırlanır.

Bu sənədlərin sayı və nömrələnmə qaydası tədris suallarının həllindən sonrakı sayə və nömrələnmə qaydasına uyğun olmalıdır. Bütün sənədlərdə onların öyrədilənlərə verildiyi astronomik vaxt göstərilir.

Təlim rəhbərinin müavinləri, köməkçiləri və vasitəçilər təlimin məqsədinə uyğun olaraq xəritələrdə xüsusi planlar və ya xəritəyə əlavə olunmuş xüsusi mətnli planlar da işləyib hazırlayırlar.

Təlim rayonunun vizual ərazi kəşfiyyatının gedişində planlar təlim rəhbərinin nəzərdə tutduğu döyüş fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qaydasına və tədris suallarının həllinə uyğun dəqiqləşdirilir və detallaşdırılır.

Müavinlərin və köməkçilərin xüsusi planlarında, bir qayda olaraq, aşağıdakılar göstərilir:

- təlimə cəlb olunan tərəflərin qərargah və bölmələrinin tərkibi;
- təlim qoşun növünün, xüsusi qoşunların və xidmətlərin təlimə cəlb olunan bütün kateqoriyaları üçün təlimin mövzusu və tədris məqsədləri;
- təlimin mərhələləri və müddəti;
- hər bir mərhələdə öz qoşunları üçün detallaşdırılmış tədris sualları və onların həyata keçirilməsi vaxtı;
- təlim qoşun növünün, xüsusi qoşunların və xidmətlərin hansı suallarını ümumqoşun qərargahlarının işləyib hazırlayacaqları;
- qüvvə və vasitələrin ümumi şəraiti və qruplaşması, tabe bölmələrin və xidmətlərin vəzifələri;
- öyrədilənlər və onların döyüş vasitəçiləri ilə rəbitənin təşkili;
- lazımı hesablama və başqa məlumatlar ;

Vasitəçilərin xüsusi planlarında, bir qayda

olaraq, aşağıdakılar göstərilir:

- mövzu, tədris məqsədləri, təlimin mərhələləri və müddəti, tədris sualları, hər bir tədris sualının həll olunmasının qaydası və vaxtı;
- bölmələrin ümumi vəziyyəti və tapşırıqları;
- rəhbərliyin rəbitə sxemi;
- döyüş fəaliyyətlərinin gedişində şəraiti gərginləşdirməkdə vasitəçinin iş qaydası;
- olduğu hissə və ya bölmə komandirinin (qərargahının) fəaliyyəti üzərində nəzarətin təşkili;
- təhqiqat keçirilməsinin, lazımı hesablama və başqa məlumatlar toplanmasının məzmunu və qaydası.

Xüsusi planları rəhbərliyin (vasitəçilərin) müvafiq vəzifəli şəxsləri imzalayırlar. Öz müavinlərinin, köməkçilərinin və vasitəçilərinin xüsusi planlarını təlim rəhbəri onlara ərazidə məşğələ keçirdikdən və əgər ehtiyac olarsa, planda müvafiq dəqiqləşdirmələr apardıqdan sonra nəzərdən keçirir və təsdiq edir.

Real radiomaneələr yaratmaq planı rəhbərlik qərargahının rəisinin göstərişinə əsasən onun radioelektron mübarizə (REM) üzrə müavinini tərəfindən xəritədə işlənib hazırlanır.

Planda aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- REM-in vəzifələri və onların yerinə yetirilməsi qaydaları, bunun üçün cəlb olunan qüvvə və vasitələr, eləcə də radiomaneə təşkil edən qrupların sayı, hər bir qrup üçün ayrılan qüvvə və vasitələr;
 - radiomaneə vasitələrinin yerləşdiyi rayonlar və susdurma zonalarının sərhədləri, radiomaneə yaradılmasının qaydası və qrafiki;
 - susdurması qadağan olunmuş tezliklərin siyahısı;
 - radiomaneə vasitələrinin yerdəyişmə marşrutları;
 - radiomaneə vasitələri ilə idarə edilən rəbitə və siqnalların təşkilinin sxemi.
- Plan REM üzrə müavin tərəfindən imzalanır və rəhbərlik qərargahı tərəfindən təsdiq olunur.

Düşmənin fəaliyyətini əks etdirən plan rəhbərlik qərargahı tərəfindən döyüş gerçəkliyinə yaxın olan taktiki şərait yaratmaq məqsədi ilə işlənib hazırlanır. Tərəflərin fəaliyyətlərinin göstərilmə-

si tərəflərin qərarlarına müvafiq olaraq təlimə cəlb olunan bölmələr, hədəf maketi avadanlığı və yamsılama vasitələri ilə həyata keçirilir. Planın işlənilib hazırlanmasına təlim rəhbərinin müavinləri və köməkçiləri cəlb olunurlar. Onu rəhbərlik qərargahının rəisi imzalayır və təlim rəhbəri təsdiq edir.

Düşmənin fəaliyyətinin səciyyəsi haqqında öyrədilənlərdə real təsəvvür yaratmaq, öz qərarlarını dəqiqləşdirmək və kəşfiyyat orqanlarına düşmənin qruplaşmasını üzə çıxarmağı öyrətmək məqsədilə ərazidə düşmənin döyüşün təşkili dövründə göstərilməsi xüsusilə dəqiq düşünülməlidir (ölçülüb biçilməlidir).

Planda, bir qayda olaraq, aşağıdakılar göstərilir:

- tərəflərin fəaliyyətlərinin əsas məqsədləri və vəzifələri;
- birləşmələrin döyüş tapşırıqları və onların fəaliyyətlərinin ümumi səciyyəsi, hər bir mərhələnin başlanğıcında tərəflərin vəziyyəti;
- tərəflərin vəziyyətlərini və fəaliyyətlərini göstərmək üçün onların obyektləri (hədəf maketləri), nömrələri göstərmə (yamsılama) qrafiki;
- nişanlamaq (göstərmək) üçün qüvvə və vasitələrin hesablanması;
- tərəflərin fəaliyyətlərini və vəziyyətlərini hədəf maketi avadanlığı və yamsılama vasitələri ilə göstərməyin qaydası və qrafiki.

Yamsılamaya rəhbərlik üçün təlim rəhbəri ümumqoşun zabitləri arasından yamsılama üzrə köməkçi təyin edir. O, təlimin məqsədinə və düşmənin fəaliyyət göstərdiyi plana əsasən yamsılama planı işləyib hazırlayır və onu təlimin gedişində öyrədilən komandirlərin qərarlarına uyğun dəqiqləşdirir.

Plan, bir qayda olaraq, qoşun növləri, xüsusi qoşunlar və raket-artilleriya rəislərindən olan zabitlərin iştirakı ilə irimiqyaslı xəritədə rəhbərlik qərargahı rəisinin rəhbərliyi altında işlənilib hazırlanır.

Planda aşağıdakılar göstərilir:

- nüvə (kimyəvi) və aviasiya, eləcə də yüksək sərrast silah zərbələri, atəş himayəsi helikopterləri və artilleriya atəşi yamsılanan rayonlar (sahələr, çöllər);

- nüvə mina və mina-partlayış maneəsi, zəhərlənmə zonası, dağıntı, yanğın, subasma sahələrinin yamsılanması;

- yamsılama üçün qüvvə və vasitələrin hesablanması, onu həyata keçirməyin qayda və ardıcılığı;

- yamsılama idarəetmə rabitəsinin təşkili sxemi;

- təhlükəsizlik tədbirləri.

Təlimin hazırlanması və keçirilməsi dövründə tərbiyəvi işlər üzrə müavin mənəvi-psixoloji təminat planı hazırlayır. Bu planda təlimin hazırlanmasını və keçirilməsini təmin etmək üçün konkret tədbirlər, fəalları öyrətmək işinin təşkili-nin ardıcılığı və metodikası müəyyən olunur.

Planda təxminən aşağıdakı maneələri nəzərdə tutmaq məqsəduyğundur:

- KQT-nin məsələlərini həll edərəkən komandir və qərargahın işlərinin uyğunluğunu artırmaq məqsədilə birləşmə zabitlərinin hazırlığına mənəvi-psixoloji təsir göstərmə;

- təlimin planı nəzərə alınmaqla onun məqsəd və vəzifələrini iştirakçılara çatdırmaq və izah etmək işinin təşkili;

- zabit heyətinin peşə hazırlığını təkmilləşdirmək tədbirləri (döyüş hazırlığının aktual məsələləri üzrə praktiki nəzəri konfranslar, söhbətlər keçirmək, əvvəllər keçirilmiş təlimlərin təcrübəsini öyrənmək, döyüş nizamnamələrinin və başqa rəhbər sənədlərin tələblərini izah etmək);

- KQT-ni müvəffəqiyyətlə hazırlamağa və keçirməyə, öz tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün qərargahı daimi döyüşə hazır saxlamağa, yüksək sayıqlığı və icraçılığı qorumağa, informasiya sızmasının qarşısını qəti almağa, qoşunları gizli idarəetmə qaydalarına ciddi əməl etməyə şəxsi heyəti səfərbər etməkdən ötrü tədbirlər;

- müxtəlif kateqoriyadan olan hərbi qulluqçuların hərbi-texniki və əməliyyat-taktiki hazırlıqlarını yüksəltməyə yönəldilmiş tədbirlər;

- yüksək mənəvi-psixoloji və döyüş keyfiyyətlərinin formalaşması üzrə işlər;

- verilmiş tapşırığı yerinə yetirmək üçün şəxsi heyəti ideya və təşkilati cəhətdən möhkəmləndirmə, hərbi intizamı möhkəmləndirmə və təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət etmə üzrə tədbirlər.

Planda müxtəlif kateqoriyalardan olan fəalları təlimatlandırmağın, dinləmələrin, təbliğat-təşviqat tədbirlərinin, döyüş, texniki və siyasi informasiya vermək qaydalarının vaxtı və formaları göstərilir.

Rəhbərlik qərargah rəisinin, onun rabitə üzrə müavinin göstərişlərinə uyğun olaraq rəhbərliklə vasitəçilərin rabitəsi öyrədilənlərin rabitəsindən ayrı təşkil olunur. Onun təşkili üçün rəhbərliyin və vasitəçilərin rabitə planı işlənib hazırlanır.

Bu planda aşağıdakılar göstərilir:

- təlimin gedişində rəhbərlik qərargahının yerləşdiyi yer;
- cəlb olunan rabitə qüvvələri və vasitələri;
- təlimin rəhbərliyi ilə rabitənin təşkili;
- rəhbərliyin vəzifəli şəxslərini və vasitəçilərini rabitə vasitələri ilə təmin etmə qaydası;
- qoşunların gizli idarəetmə tədbirləri;
- radionəzarətin təşkili.

Rəhbərliyin komendant xidməti rəhbərlik qərargahı rəisinin göstərişinə uyğun təşkil olunur. Ümumqoşun zabitləri sırasından komendant xidməti üzrə müavin təyin olunur. Onun həyata keçirilməsi üçün rəhbərliyin komendant xidməti planı işlənib hazırlanır.

Rəhbərliyin komendant xidməti planında aşağıdakılar göstərilir:

- komendant xidmətinin təşkil etmək üçün cəlb olunan qüvvə və vasitələr;
- rəhbərliyin və öyrədilən qərargahların idarəetmə məntəqələrinin yerdəyişmə marşrutları, eləcə də qoşunların təhlükəsiz keçmələrini təmin etmək üçün xüsusi diqqət tələb edən dəmiryolları keçidlərinin kəşidəyi yerlərdə, yaşayış məntəqələrində və başqa obyektlərdə komendant xidmətinin təşkili;
- rəhbərliyin idarəetmə məntəqəsinin yerləşdiyi rayonlar və onun qorunmasının təşkili;
- rəhbərliyin vəzifəli şəxslərinin rabitə və çağırışlar sxemi.

Təlim rayonu təqvim planına uyğun olaraq hazırlanır: ərazinin səciyyəsi və rayonun ölçüləri idarəetmə məntəqələrinin yerləşməsinə və yerdəyişməsinə; təlimə cəlb olunan bölmələrin fəaliyyətlərini; ümumiyyətlə isə bütün tədris suallarının həll edilməsini və təlimin qarşısında qoyulan

məqsədə çatmağı təmin etməlidir.

Əgər təlim tədris mərkəzlərində keçirilsə, poliqonun partlayıcı və partlayış təhlükəli əşyalardan təmizlənməsi təşkil olunur, ərazinin təhlükəli sahələri, müxtəlif zədələmə vasitələri tətbiq olunduqda baş verə bilən zəhərlənmə zonaları, dağınıq və subasma rayonları işarə edilir, rəhbərliyin idarəetmə məntəqələri və yamsılama rayonları (sahələri) avadanlıqla təmin olunur, rabitə, komendant və başqa xidmətlər təşkil edilir, lazımı sanitariya-gigiyena və epidemiya əleyhinə tədbirlər həyata keçirilir.

Düşmənin fəaliyyətini göstərmək planında nəzərdə tutulan lazımı hədəf maketlərinin hazırlanması və qoyulması ya təlimdə iştirak etməyən bölmələrdən lazımı miqdarda şəxsi heyət cəlb etməklə tədris mərkəzinin öz qüvvəsi və ya bölüyün taktiki komplektlərindən istifadə etməklə, xüsusi təyin olunmuş komandanın qüvvəsi ilə həyata keçirilir.

Hədəflərin atəşinin yamsılanması düşmənin fəaliyyətini əks etdirən plana tədris mərkəzinin operatorlarının quraşdırdıqları ştat poliqon avadanlığı ilə həyata keçirilir.

Hədəf maketlərinin qoyulması, qaldırıcıların işinin yoxlanılması ilə əlaqədar işlər öyrədilənlərin döyüş tapşırığı almalarına qədər qurtarmalıdır.

RƏHBƏRLİYİN VƏ VASİTƏÇİLƏRİN HAZIRLANMASI

Təlim rəhbəri rəhbərlik qərargahını, öz müavinlərini, köməkçilərini, qoşunların döyüş fəaliyyətlərini göstərmək üçün cəlb olunmuş bölmələrdə isə sahə vasitəçilərini də şəxsən hazırlayır.

Təlim rəhbərinin müavinləri və köməkçiləri onlara tabe olan zabitləri, təlimi təmin etmək üçün ayrılmış komanda və bölmələri hazırlayırlar.

Hazırlıq, Döyüş nizamnaməsini, təlimatları və başqa rəhbər sənədləri mühazirələri, seminarları ərazi maketində məşğələlər keçirməklə öyrənməkdən başlanır, eləcə də tədris kinofilmləri nümayiş etdirilir.

KQT-nin məqsədini yuxarı rəis təsdiq etdikdən, təlim rəhbərinin müavinlərinin və köməkçilərinin xüsusi planları təsdiq edildikdən sonra təlimin məqsədi, təşkili və keçirilməsi üzrə sənədlər,

eləcə də təlimdə təhlükəsizlik tədbirlərinin, dövlət və hərbi sirtin qorunması üzrə tədbirləri öyrənmək üçün planlı məşğələlər həyata keçirilir.

Rəhbərliyin və vasitəçilərin hazırlanması üzrə əsas iş onların komandirlərinin, qərargahlarının, təlimə cəlb olunan bölmələrin öyrədilməsi üzrə təlim məqsədini və rolunu düzgün başa düşmələri və ərazini (təlim rayonunda) öyrənmələri üçün təlim keçiriləcək ərazidə həyata keçirilir. Ərazidə məşğələnin formaları müxtəlif ola bilər, həmin formalardan daha məqsədəuyğunu döyüş fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinin əsas məsələlərinə həsr olunmuş fəvri məşğələdir.

Məşğələni elə qurmaq lazımdır ki, ümumqoşun komandirlərinin mümkün qərarları və cəlb olunan bölmələrin fəaliyyətləri ilə yanaşı, qoşun növlərinin, xüsusi qoşunların tətbiq olunması, eləcə də döyüş təminatının bütün növlərinin təşkili məsələləri də müzakirə edilsin.

Təlim rəhbəri mərhələlər üzrə nəzərdə tutulmuş tədris suallarını həll edərkən üzə çıxan bilən vəziyyətin variantlarını və tərəflər döyüş fəaliyyətlərini həyata keçirərkən mümkün variantları təhlil edir. Müəyyən şəraitdə daha məqsədəuyğun qərarlar qəbul edilərkən rəhbərlik və vasitəçilər aparatının iş qaydaları daha ətraflı müzakirə olunur.

Məsələn, rəhbər təlimin çıxış rayonunda düşmən aviasiyasının komanda məntəqələrinə və bölmələrə zərbə endirməsi vəziyyəti yarada, sonra rəhbərin hava hücumundan müdafiə üzrə müavininin, faydalı şəraiti yaratmaq üzrə vasitəçilərin fəaliyyətlərini və iş qaydalarını dinləyə, sonra isə yekun vura və bu şəraitdə komandirlərin və qərargahların nəyi öyrənmələrini müəyyən edə bilər.

İrəliləmə marşrutlarında və açılma xətlərində yüksək sərrast və adi silahlardan müdafiənin uzaq və yaxın girəcəklərinə və hücum edənlərə tələfatvermə atəşi endirmək variantları nəzərdən keçirilir, öyrədilən komandirlərin qərarlarına uyğun olaraq ərazini məsafədən (distansiyadan) minalama, maneələr və dağıntılar, tərəflərin atəş təsirini yamsılama, yaxud ifadə etmə qaydaları nəzərdən keçirilir.

Tərəflərin döyüş fəaliyyətlərini həyata keçirdik-

ləri sahələrdə öyrədilən komandirlərin qabaqca qəbul olunmuş qərarlarını dəqiqləşdirmək məqsədilə şəraiti gərginləşdirmək üsulu müzakirə olunur.

Yamsılamalarla, hədəf maketləri ilə təlimə cəlb olunan bölmələrin döyüş fəaliyyətlərinin təmin olunması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur. Həmin qərarlarla əlaqədar olaraq öyrədilən komandirlərin qərarlarının və zabitlərin işlərinin məzmununun variantları təhlil edilir.

Məşğələdən sonra ərazidə müəyyən olunmuş vaxtda təlim rəhbəri döyüş vasitəçilərinin xüsusi iş planlarını təsdiq edir.

Hazırlığın axırında radioşəbəkələrin işlərini uyğunlaşdırmaq və qoşunları gizli idarəetmədən istifadə olunmaqla rabitə vasitələrində təcrübə qazanmaq məqsədilə rəhbərin qərarına əsasən, mərhələlər, hədlər və vaxta görə təlim keçirməklə rəhbərlik və vasitəçilər aparatının birgə radio-məşqi keçirilir.

NƏTİCƏ

Məqalədə komanda-qərargah təlimləri keçirilən zaman hazırlanan sənədlər tam olaraq açıqlanmışdır.

РЕЗИЮМЕ ДОКУМЕНТЫ ПОДГОТОВЛЕННЫЕ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ КОМАНДНО-ШТАБНЫХ УЧЕНИЙ В. ОСМАНОВ

В статье полностью раскрываются разрабатываемые документы при проведении командно-штабных учений.

SUMMARY DOCUMENTS PREPARED FOR THE CONDUCT OF COMMAND AND STAFF EXERCISES V. OSMANOV

The article is fully disclosed documents developed during the command post exercise.

HAZIRLIQLI MÜDAFİƏNİN YARILMASI HAQQINDA ANLAYIŞ VƏ PLANLAŞDIRILMANIN APARILMASINDA RƏHBƏR ŞƏXSLƏRİN VƏZİFƏLƏRİ

Mayor Zaur CƏFƏROV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: hücum, hazırlıqlı müdafiə, yarma sahəsi, planlaşdırma, atəşlə zərərvurma, həmlənin atəş hazırlığı, həmlənin atəş dəstəyi.

Ключевые слова: наступление, подготовленная оборона, участок прорыва, планирование, огневое поражение, огневая подготовка атаки, огневая поддержка атаки.

Keywords: offensive, prepared defence, planning, fire damage, splitting area, fire preparation of the attack, fire support of the attack.

Briqadanın müdafiə olunan düşmənə hücumu adətən onun müdafiəsinin yarılmasından başlayır. Yarmanın mahiyyəti dar sahədə bütün silah növlərinin zərbələri, tank və motoatıcı hissələrin (bölmələrinin) qətiyyətli hücumu ilə düşmənin müdafiəsinin qırılmasından, onun müdafiəsində yarığın yaradılmasından və sonradan onun cinahlara və dərinliyə doğru genişləndirilməsindən ibarətdir.

İndiyə qədər aparılan müharibələrin nəticəsi göstərmiş ki, nüvə silahının tətbiqi şəraitində yarma, adətən nüvə zərbələrinin endirilməsi və hücumun qısa atəş hazırlığının keçirilməsilə başlanır. Lakin adi silahın tətbiqi ilə hücum zamanı, bir qayda olaraq, daha uzun və güclü atəş hazırlığı keçirilir.

Silahlı mübarizə vasitələrinin inkişafı və ümumqoşun birləşmələrinin nüvə-raket silahları və daha güclü artilleriya ilə təchizatı, tərkibində tankların, piyada döyüş maşınları və zirehli avtomobillərin xeyli miqdarda artması düşmən müdafiəsinin yarılması zamanı qoşunların fəaliyyət

üsullarına əhəmiyyətli təsir göstərdi.

II Dünya müharibəsi əməliyyatlarında hücum edən tərəfə əvvəlcədən düşmənlə bilavasitə təmasda cəbhənin dar sahələrinə taktiki sıxlıqları

yarılacaq ərazinin hər 1 kilometr sahəsinə 200-300 top və minaatan, 20-30 tank və SAU, 3-4 atıcı taboru olan xeyli miqdarda artilleriya, tank və piyada qoşunları toplamaq lazım gəlmişdi. Hücumun birinci günü tank və artilleriya ilə gücləndirilmiş atıcı diviziyaları qarşıdakı düşməni ardıcılıqla məhv edərək, onun müdafiəsində dərinliyi 6-8 kilometrə, bəzən 12-16 kilometrə çatan dar yarıq yaradırdılar. Onların nailiyyətinin artması üçün həmin əraziyə ordu və cəbhə mobil qoşun qrupları daxil edilirdi ki, onlar əvvəlcə taktiki müdafiə zonasının yarılmasını başa çatdırırdılar, sonra isə hücumu əməliyyat dərinliyinə doğru inkişaf etdirirdilər.

Müasir şəraitdə yarma daha geniş sahələrdə, bəzi hallarda hücumun bütün zolağında güc və vasitələrin əvvəlkinə nisbətən daha az sıxlığını yaradaraq birinci eşelonun motoatıcı və tank diviziyalarının dərinlikdən irəliləyərək və dayanmadan hücum üçün döyüş düzülüşünə açılması ilə həyata keçirilə bilər ki, bu da qoşunların zərbələrinin qəfilliyinə imkan yaradır.

Briqada düşmən müdafiəsini adətən bir sahədə yarar. **Yarma sahəsinin eni 2-3 km** ola bilər. Belə olduğu halda, tabor **1 km-ə qədər** cəbhədə hücum edir. Yarma sahələrində düşmən üzərində qüvvə və vasitələrdə böyük (beş-altıqat və daha artıq) üstünlük, atəş vasitələrinin yüksək sıxlıqları yaradılır və yüksək dəqiqlikdə döyüş sursatının əksər hissəsindən istifadə olunur. Belə ki hazırlanmış müdafiədə 1 km cəbhədə 100-120 top və 10-20 təyyarə və döyüş helikopteri cəmləşdirilə bilər.

Tələsik tutulmuş və ya zəif inkişaf etdirilmiş müdafiə mövqeyinə hücum keçərkən, yarma sahələri daha çox, atəş tələfatı dərəcəsi və atəş vasitələrinin sıxlığı isə daha az ola bilər. Möhkəmləndirilmiş rayonları yıxıb keçərkən atəş vasitələrinin sıxlığı və düşmənin atəş tələfatının dərəcəsi adətən artır. Bütün zolaqda hücum keçərkən, düşmənin parçalanıb, hissə-hissə məhv edilməsi məqsədilə zərbə istiqamətlərində atəş vasitələrinin daha yüksək sıxlıqları yaradılır və daha yüksək atəş tələfatı dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

Öz mina sahələrində keçidlərin açılması hücum başlanana qədər yerinə yetirilir. Əlverişli şəraitlərdə, yarma sahəsindəki öz mina sahələrimiz tamamilə ləğv edilir. Düşmənin ön xətti qarşısında mühəndis maneələrindəki keçidlər, bir qayda olaraq, atəş hazırlığı gedişində partlayış üsulu ilə açılır. Bütün həmlə edən tanklar və piyadanın döyüş maşınları mina tralları ilə təchiz edildiyi təqdirdə, düşmənin mina sahələrindəki keçidlər, tralları olmayan texnikanın onlardan buraxılması üçün hücum edən bölüyə bir-ikisi hesabından açılır. Qalan hallarda, keçidlər adətən, həmlə edən hər taqıma bir ədəd olmaqla hesabından açılır.

Düşmən tərəfindən məsafədən minalamanın qəfil tətbiqi zamanı, mina sahələrində əmələ gəlmiş keçidlər, maneələri ləğvetmə dəstələri (qrupları) və bölüklərin minadan təmizləmə ştatdankənar qrupları tərəfindən açılır.

Yarma zamanı briqada (tabor) həmlənin atəş hazırlığı müddətində, tank bölmələri irəlilədikcə, bütün silah növlərindən atəşi gücləndirir və düşməni dayaq məntəqələrində əziz. Düşmənin atəş tələfatının zəruri dərəcəsinə nail olduqda və ya

onun tərəfindən qüvvələrin bir hissəsinin çıxarıldığı, eləcə də tutulan mövqelərdən çəkildiyi aşkar edildikdə motoatıcı və tank bölmələri artilleriya atəşinin dəstəyi ilə cəbhənin dar sahələrində düşməyə həmlə edir, onu yarma sahələrinin dayaq məntəqələrində məhv edir və dərinliyə müvəffəqiyyəti artırır. Ön xətt düşmən tərəfindən təkidlə əldə saxlanıldığı halda, briqadanın, bəzən isə taborun ikinci eşelonu birinci eşelon hissələrinin müvəffəqiyyətindən faydalanaraq, yarma sahəsindən manevr edir, müdafiə olunan düşməyə cinah və arxasından zərbə endirir, ön xətdə fəaliyyət göstərən motoatıcı və tank bölmələri ilə qarşılıqlı əlaqədə onu parçalayıb, hissə-hissə məhv edir.

Başlanmış yarma birinci eşelon (ikinci eşelon) bölmələri ilə dərinliyə doğru qətiyyətlə inkişaf etdirildiyi kimi, həm də taktiki-hava desantlarının, desant-hücum bölmələrinin, reydlər və yandan ötmə dəstələrinin geniş tətbiqi ilə cinahlara tərəf də genişləndirilir. Bu zaman bölmələrin hərəkətləri geniş manevr xarakteri daşıyacaqdır.

Hücumun məqsədinə qısa müddətdə nail olmaq üçün bölmələr istiqamətlər üzrə gecə-gündüz dayanmadan (fasiləsiz), qətiyyətli və amansızcasına hərəkət etməli, düşməyə aralıq hədlərdə möhkəmlənməyə və müdafiəni təşkil etməyə imkan verməməlidir. Geri çəkilməsinin başlanması aşkar olunan kimi hücum edən bölmələr düşməni tam darmadağın etmək üçün yubanmadan müstəqil surətdə təqibə keçir.

Hücumda məqsədə nail olmanın və tapşırığın uğurla yerinə yetirilməsinin əsas şərtlərindən biri də bölmələrin şəxsi heyətinin yüksək mənəvi-psixoloji vəziyyətidir ki, bunun da formalaşmasında tərbiyəvi işin təşkili böyük rol oynayır. O, şəxsi heyətdə hücum ruhunun tərbiyə olunmasına, onda mənəvi və döyüş keyfiyyətlərinin formalaşmasına yönəldilir, onu düşmənin yaxşı təşkil olunmuş, güclü müdafiəsini yarmağa, böyük dərinliklərdə yüksək templi, sürətli hücum aparmağa və düşməni qəti məğlubiyətə uğratmağa hazırlayır.

Hücumun məqsədinə nail olma üsulunun seçilməsində komandir və qərargahların döyüşün hazırlanması üzrə məharəti: qəfil güclü zərbələ-

rin endirilməsi; həlledici yerdə və lazımı vaxtda düşmən üzərində üstünlüyün təmin edilməsi; hissə və bölmələrlə cəsarətli manevrin həyata keçirilməsi; nüvə və atəş zərbələri; səylərin inkişaf etdirilməsi ilə düşmənin qabaqlanması; onun qoşunlarının mühasirəyə alınaraq hissə-hissə məhv edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Hazırlıqlı müdafiə mövqeyini tutan düşməne briqadanın hücumu, bir qayda olaraq, onunla bilavasitə təmas vəziyyətindən yerinə yetirilməlidir. O, adətən bütün silah növlərinin zərbələri və tank və motoatıcı bölmələrin dar sahədə qətiyyətli həmləsi ilə onun sarsıdılmasından, müdafiədə yarıq yaradılıb və sonradan onun cinahlara tərəf və dərinliyə genişləndirilməsindən ibarətdir. Bu, öncə düşmən müdafiəsinin yarılmasından başlanır. Düşmən müdafiəsində aralar, aralıqlar və açıq cinahlar olduqda, briqada bütün zolaqda hücumla, müdafiənin daha zəif sahələrinə bir neçə zərbə endirmək, motoatıcı və tank bölmələrlə manevr etmək, ön xətdən, cinahlardan, arxadan onların düşməne, onu eyni vaxtda havadan dövrələməklə, birgə həmləsi vasitəsilə keçə bilər.

Düşmənin hazırlıqlı müdafiəsinin yarılmasının uğurla həyata keçirilməsi qərarın dəqiq planlaşdırılma aparılmasından asılıdır. Yarma sahəsində düşmənin zəiflədilməsi məqsədlə əsas qüvvə və vasitə kimi artilleriyadan geniş istifadə ediləni üçün briqadanın artilleriya rəisi planlaşdırmada artilleriya sursatlarını və vasitələrini dəqiqliklə hesablamalıdır. Artilleriyanın hücumda döyüş tətbiqinin təşkil edilməsinə nəzər salaq.

Artilleriya bölmələrinin döyüş tətbiqinin təşkilinə daxildir:

- qərarın qəbulu;
- tabelikdə olanlara tapşırıqların verilməsi;
- artilleriya bölmələrinin hücumda döyüş tətbiqinin planlaşdırılması;
- qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili;
- artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətinin hazırlığına nəzarət.

Artilleriya bölmələrinin döyüş fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasına daxildir: artilleriyanın atəşlərinin planlaşdırılması; tank əleyhinə ehtiyatın döyüş fəaliyyətinin planlaşdırılması; manevrin

planlaşdırılması; döyüş fəaliyyətinin təminatının planlaşdırılması; idarəetmənin planlaşdırılması.

Briqadanın ştatında olan və gücləndirməyə verilən artilleriyadan artilleriya qrupu yaradılır. Ordu korpusunun ikinci eşelonundan (ümumqoşun ehtiyatından) və öndə fəaliyyət göstərən qoşunların tərkibindən cəlb olunan artilleriya bölmələri əlavə olaraq briqada artilleriyası qrupuna daxil edirlər.

Briqadanın artilleriya rəisi bu göstərilənləri nəzərə alaraq **döyüş fəaliyyətlərinin aparılmasına qərar qəbul edərkən müəyyən edir:**

- yuxarı rəislər tərəfindən qoyulan tapşırıqları;
- vəziyyətin qiymətləndirməsinin nəticələrini;
- döyüş fəaliyyətlərinin niyyətini;
- bölmələrin döyüş tapşırıqlarını;
- qarşılıqlı əlaqənin və təminatın əsas suallarını;
- idarəetmənin təşkilini.

Niyyətdə göstərilir:

- hücumda artilleriya ilə yerinə yetirilən tapşırıqlar;
- onların yerinə yetirilməsi üçün cəlb olunan artilleriyanın qruplaşması və döyüş tərkibi;
- bütövlükdə döyüşdə, eləcə də bölmələr ayrıca fərdi-taktiki tapşırıq yerinə yetirən zaman düşməne atəşlə zərərvermə qaydası (atəş zərbələrində iştirak edəndə, müdafiə mövqelərini yardıqda (ələ keçirdikdə) – düşmənin əks-həmləsini dəf etdikdə (ikinci eşelonu döyüşə yeritdikdə, su manevrini keçdikdə, hava desantı uçanda və çıxarılanda);
- düşməne atəşlə zərərvermə tapşırıqlarının həcmi (zərər vurulan obyektlər və hədəflər), eləcə də artilleriyanın əsas səylərini cəmləşdirməklə zərər vurulması tələb olunan obyektlər;
- ümumilikdə düşməne atəşlə zərərvermə üsulu, eləcə də ayrıca obyektlərin qrupları (atəşlə zərərvermə dövrləri və onların müddəti, həmlənin atəş hazırlığının quruluşu, başlama və sona çatma vaxtı, hücum edən qoşunların atəş dəstəyinin metodu, dərinliyi və cəbhəsi);
- verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün cəlb olunan qüvvə və vasitələrin tərkibi, onların gücləndirmə üçün bölüşdürülməsi, yaradılan artilleriyanın qruplaşması, qoşunların fəaliyyəti istiqamətində artilleriyanın sıxlığı, döyüşün ge-

dişində artilleriyanın yenidən tabeçiliyə keçmə qaydası;

- döyüş gününə, eləcə də atəşlə zərərvurma dövrlərinə və taktiki tapşırıqlara uyğun döyüş sursatının sərfi;

- tank əleyhinə ehtiyatın döyüş fəaliyyətlərinin təşkili, tərkibi, tank əleyhinə ehtiyatın tapşırıqları, onların açılma hədləri, cəmləşmə rayonları, yerdəyişmə və hərəkət marşrutları, səyyar maneəqurma dəstəsi və aviasiya ilə qarşılıqlı fəaliyyət qaydası;

- manevr qaydası (briqada artilleriya qrupunun atəş mövqeyi rayonları, artilleriya kəşfiyyatı vasitələrinin hədləri, onların tutulma müddəti və hazırlanma qaydası, hərəkət və yerdəyişmə marşrutları, döyüşün gedişində yerdəyişmə ardıcılığı).

Bundan əlavə və qəbul edilən qərar ərazidə işləyən zaman imkan daxilində dəqiqləşdirilməlidir. Briqada komandiri keçirdiyi ərazinin vizual kəşfinin gedişində, eləcə də artilleriya rəisi tabeliyində olanlarla müstəqil işlədikdə aydınlaşdırır və ya dəqiqləşdirir:

- düşmənin müdafiəsinin quruluşunu, ön xəttin keçdiyi həddi, dayaq məntəqələrinin və atəş vasitələrinin, xüsusilə tank əleyhinə vasitələrin yerləşdiyi yeri;

- öz artilleriyamızın mərmilərinin partlayışlarından təhlükəsizlik məsafəsinin həddini;

- hücum zolaqlarını, əsas zərbə istiqamətini, yarma (əsas səyləri cəmləşdirmə) sahəsini, briqadanın döyüş tapşırığını, həmləyə keçmə həddini;

- yuxarı rəisin vasitələri ilə hücum zolağında yerinə yetirilən tapşırıqları;

- atəşlə zərərvurmaya aid obyektləri (hədəfləri);

- atəş mövqeyi rayonlarını, idarəetmə məntəqələrinin yerlərini və onları tutma qaydalarını;

- artilleriyanın irəliləmə marşrutlarını;

- atəş mövqeyi rayonlarının və idarəetmə məntəqələrinin mühəndis hazırlığının xarakterini, müddətini və ardıcılığını;

- kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin açılma mövqeyini.

Briqadanın artilleriya rəisi planlaşdırmada atəş tapşırıqlarını taborların artilleriyası və briqadanın artilleriya qrupu (divizionlar) arasında müva-

fiq olaraq onların atəş imkanlarını nəzərə alaraq bölüşdürür, həmlənin atəş hazırlığı dövründə düzünə tuşlama atışı üçün ayrılmış vasitələrin atəşini planlaşdırır.

Artilleriyanın atəş tapşırıqlarının həcmi düşmənin fəaliyyət xarakteri, tərkibi və vəziyyəti, briqadanın döyüş tapşırığı, döyüşün niyyəti, aviasiya və digər zərərvurma vasitələri ilə yerinə yetirilən tapşırıqlar, eləcə də mövcud artilleriya və döyüş sursatları nəzərə alınaraq təyin edilir.

Düşməne atəşlə zərərvurmanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi düşməne atəşlə zərərvurma üçün qəbul edilmiş tərkibdən, briqadanın artilleriyasından, ayrılan döyüş sursatlarının ümumi sayından və düşmən bölmələrini aşkar etmənin gözlənilən dərəcəsiindən asılı olaraq təyin edilir. Düşməne atəşlə zərərvurmanın quruluşu və müddəti döyüşün niyyətindən, düşmənin müdafiəsinin xarakterindən, artilleriyaya həvalə olunan atəş tapşırıqlarının həcmindən, hədəflərə zərərvurma ardıcılığının məqsədəuyğunluğundan, artilleriyanın sayından, aviasiyanın zərbələri endirmə vaxtından və müddətindən, şablondan kənar təyin olunur.

Həmlənin atəş hazırlığını planlaşdıran zaman örtülü atəş mövqeyindən atəş aparən artilleriyanın bir və ya bir neçə atəş basqınına topların, tankların və piyadanın döyüş maşınlarının, tank əleyhinə idarəolunan raket qurğusunun düzünə tuşlama atışı üçün ayrılmış vasitələrin atəşləri və aviasiyanın fəaliyyəti ilə birgə qeyd olunur.

Həmlənin atəş hazırlığı zamanı zərurət olduqda böyük rəisin vasitələri ilə, yüksək dəqiqlikli döyüş sursatları ilə tapşırıq yerinə yetirmək üçün vaxt ayrıla bilər. Bu isə zərərvurma üçün nəzərdə tutulmuş tapşırığın həcmindən (hədəflərin sayından) asılıdır. Bir qayda olaraq, yüksək dəqiqlikli döyüş sursatlarının tətbiqini planlaşdırırlar: həmlənin atəş hazırlığından əvvəl; o, keçirilən zaman və düşmən müdafiəsinin dərinliyinə, hədəflərə aparılan atəş basqınlarının gedişində.

Düzünə tuşlama atışı üçün ayrılmış vasitələrin atəşləri həmlənin atəş hazırlığının bütün müddətinə planlaşdırılır.

Bir qayda olaraq, artilleriya üçün birinci atəş basqınında tank əleyhinə vasitələri, yarma sahə-

sində birinci eşelon bölüklərinin dayaq məntəqələrində canlı qüvvə və atəş vasitələrini, idarəetmə məntəqələrini və radioelektron mübarizə vasitələrini, kəşfiyyatın radiolokasiya stansiyalarını öz aviasiyamızın uçuş koridorlarında hava hücumundan müdafiə vasitələrinə planlaşdırırlar.

Sonrakı atəş basqınları düşmən müdafiəsinin dərinliyində yerləşən obyektlərə (hədəflərə), eləcə də birinci atəş basqınında olan hədəflərə planlaşdırılır.

Həmlənin atəş hazırlığının bitməsi, ümumqoşun bölmələrinin həmləyə keçmə həddinə çıxanaqədək, yarma sahəsində düşmənin birinci eşelon taqımlarının dayaq məntəqələrinə və onların arasında yerləşən tank əleyhinə vasitələrə aparılan sonuncu atəş basqını ilə planlaşdırılır. Birinci eşelon bölmələrinin atəş basqını düşmənin tank əleyhinə uzaqvuran artilleriya vasitələrinin atəş zonasının sərhədinə (3000 m və daha çox) çıxışından gec olmayaraq başlamalıdır. Bu atəş basqınında artilleriyanın atəşinin sıxlığı (hədəf və yaxud hədəfin bir hektar sahəsinə 1 dəqiqədə 5-6 mərmidən az olmayaraq) maksimal həddə çatdırılmalıdır.

Briqadanın artilleriya rəisi həmlənin atəş hazırlığı dövrünə atəşi planlaşdıran zaman iş aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir:

- bölmələr həmləyə keçənə qədər briqadanın hücum zolağında, xüsusilə yarma sahəsində məhv edilən və yaxud susdurulan obyektləri (hədəfləri) qeyd edir;

- düzünə tuşlama atışları üçün ayrılmış vasitələrin atəşilə məhv edilməsi məqsəduyğun hesab edilən obyektləri (hədəfləri) müəyyən edir;

- aviasiya və yuxarı rəislərin artilleriyası ilə zərər vurulan obyektləri (hədəfləri) zərərvermə üçün göstərilmiş obyektlərin (hədəflərin) ümumi siyahısından çıxarır;

- briqadanın artilleriyasının atəşi ilə örtülü atəş mövqeyində qalmış obyektlərə (hədəflərə) zərərvermə üçün tələb olunan artilleriyanı və döyüş sursatını hesablayır;

- əgər yuxarı rəis tərəfindən döyüş sursatının

məsrəfi göstərilməyibsə, onu təyin edir və cəlb olunan artilleriyanın atəş imkanlarını hesablayır;

- briqadanın artilleriya qrupu (divizionu) və taborların artilleriyası arasında atəş tapşırıqlarını bölüşdürür;

- hədəfləri bölmələr arasında bölüşdürür və hər bir atəş basqınında onlara döyüş sursatının məsrəfini təyin edir.

Hücum edən bölmələri dəstəkləmə dövründə atəşin planlaşdırılması birinci növbədə düşmənin birinci eşelon alayının dərinliyinə, sonra isə briqadanın tapşırığının bütün dərinliyinə həyata keçirilir.

Briqadanın artilleriya rəisi tərəfindən düşmənin birinci eşelon alayının dərinliyinə atəşi planlaşdıran zaman atəş dəstəyinin təyin edilmiş metoda uyğun işləri aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir: hər bir mövqenin dərinliyinə dəstəkləmək üçün cəlb olunan artilleriyanın tərkibini təyin edir (təyin edilərsə, yarma sahəsinə); atəşəçmə hədlərini və buradakı hədəfləri göstərir; hədəfləri bölüşdürür; hədlərə aparılan atəşlərin vaxtını hesablayır və cəlb olunan artilleriya üçün döyüş sursatının məsrəfini təyin edir; artilleriyanı digər tapşırıqları yerinə yetirmək üçün təyin edir və ona döyüş sursatının məsrəfini müəyyən edir.

Hədəflərin bölüşdürülməsi keçirilir: briqadanın artilleriya qrupu (divizionu) və taborların artilleriyası arasında;

Briqadanın tapşırığının bütün dərinliyinə atəş dəstəyini planlaşdıran zaman iş aşağıdakı ardıcılıqla keçirilir:

- düşmən müdafiəsinin dərinliyində döyüş zamanı artilleriyanın yerinə yetirdiyi taktiki tapşırıqlar təyin edilir;

- hər bir tapşırığı yerinə yetirən zaman atəşlə zərərvermə dövrləri və onların quruluşu, zərərverən obyektlərin (hədəflərin) xüsusiyyətləri, atəş növləri, atəş basqınlarının müddəti, obyektlərə (hədəflərə) zərərvermə dərəcəsi, hər bir tapşırığı yerinə yetirmək üçün cəlb olunan artilleriyanın və döyüş sursatının məsrəfi təyin edilir.

Tək-tək hallarda (məsələn, düşmənin əks-həmləsini dəf etmək üçün atəşi planlaşdıran zaman) atəş sistemi yaradıla və hədəflər, cəlb olunan artilleriya arasında bölüşdürülə bilər.

Artilleriya rəisi tabelikdə olan bölmələr ilə praktiki iş keçirən zaman aşağıdakıların yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirir:

– artilleriya bölmələrinin, tank əleyhinə ehtiyatın onlara təyin edilmiş mövqe rayonlarını, atəş mövqeyi rayonlarını, cəmləşmə rayonlarını və açılma hədlərini vaxtında tutmasına;

– qoyulmuş tapşırığa müvafiq olaraq düşməne atəşlə zərərvermanın keçirilməsi üzrə hazırlığa;

– döyüşlərin gedişində bölmələrin yerdəyişməyə hazırlığına, tank əleyhinə ehtiyatın işə açılma həddinə hərəkət etməsinə; mövqe rayonlarının, atəş mövqeyi rayonlarının, cəmləşmə rayonlarının və açılma hədlərinin mühəndis-texniki baxımdan hazırolma səviyyəsinə və vəziyyətinə;

– aviasiyanın ümumqoşun birləşməsinə dəstəkləməsi zamanı hədlərə və vaxta görə onların ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi üzrə komandirlərin briqadanın tapşırıqlarını bilmələrinə;

– briqadanın birinci eşelon bölmələrinin irəliləmə marşrutlarına və açılma hədlərinə (dəyişdirilmə qaydasına, çıxış və gözləmə mövqələrinə və yaxud hücum zamanı bilavasitə təmas vəziyyətində rayonlara), həmləyə keçmə həddinə, yarma sahəsinə (səylərin cəmləşməsinə) düşmənin ehtimal əks-həmlə hədlərinə və ikinci eşelonun vuruşa yeridilməsi həddinə, digər fərdi-taktiki tapşırıqların yerinə yetirilmə qaydasına, qarşılıqlı səmtləşmənin qaydasına, hədəfgöstərmə üsullarına, atəşləri idarəetmə və qarşılıqlı tanınma siqnallarına.

Briqada təyin olunmuş yarma sahəsindən hücum keçən zaman artilleriyanın əsas hissəsinin atəşini yarma sahəsinə cəmləşdirir.

Yarma sahəsinə cəlb edilməyən briqadanın (taburun) artilleriyası yarma sahəsinə birləşən sahələrin dayaq məntəqələrində yerləşən düşmənin canlı qüvvə və atəş vasitələrinə zərər vurur və ona qüvvələrinin bir hissəsini tutduğu mövqələrdən çıxarmağa mane olur.

dən çıxarmağa mane olur.

Birinci mövqələrin dərinliyində hücum edən bölmələrin atəşlə dəstəkləmə üsulu yarma sahəsinin harada təyin olunmasından asılıdır.

Briqada yarma sahəsi təyin olunmaqla hücum keçəndə, onun artilleriyasının əsas hissəsi bu sahədə ümumqoşun birləşməsinin yarmasını dəstəkləyir. Yarma sahəsindən kənarında fəaliyyət göstərən briqadanın (taburun) artilleriyası yarma sahəsinə bitişik sahənin bölmələrinin həmləsini dəstəkləyir, düşmən ön xətti qətiyyətlə əldə saxlayan zaman işə briqadanın (taburun) ikinci eşelonunun yarma sahəsi üzərindən manevrini təmin edir və onun müdafiə olunan düşməne cinahdan və arxa cəbhədən zərbələrini dəstəkləyir.

Yarma sahəsi təyin olunmadıqda briqada bütün zolaqda hücum keçəndə düşməne atəşlə zərərvermə birinci eşelon briqadasının (taborlarının) fəaliyyəti istiqamətində keçirilir. Artilleriya atəşlərinin əsas səyləri bölmələrin müdafiənin ara boşluqlarına soxulmasına, müdafiənin dərinliyinə çıxmasına mane olan düşməne zərər vurulmasına, eləcə də hücum edən qoşunların cinahlarında qalan düşmənin canlı qüvvəsinə və atəş vasitələrinə zərər vurmağa cəmləşdirilir.

Həmlənin atəş hazırlığı istiqamətlər üzrə keçirilir (hər bir yarma sahəsində). O, müxtəlif vaxtlarda başlaya bilər, lakin bütün istiqamətlərdə (yarma sahələrində) eyni vaxtda qurtarır. Bu, taktiki tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı düşmən müdafiəsinin xarakterindən, yarıbkeçmə sahələrinin say və enindən, əgər təyin olunarsa, ölçülərindən asılı olaraq hücum edən qoşunların atəş dəstəyi, atəşin ardıcıl toplanılması, yaxud toplanılmış atəşlə və tək hədəflərə atəşlərlə həyata keçirilir.

NƏTİCƏ

Daha obyektiv yanaşmada, yarma sahəsinin eni birliyin (birləşmənin) hücum zolağında müdafiə olunan real düşməne, tərəflərin ilkin və tələb olunan döyüş gücünə əsaslanaraq hesablanır. Bu za-

man, tərəflərin döyüş gücünün ilkin nisbətindən hesablanmasının gedişində, yarma sahəsindən kənarında fəaliyyət üçün öz qüvvə və vastələrinin üçdə bir hissəsindən az olmayaraq ayırması və birliyin (birləşmənin) döyüş tapşırığının “həcmnin” nəzərə alınması lazımdır, düşməyə atəşlə zərər verməyə cəlb olunan artilleriyanın tərkibi atəş tapşırıqlarının həcminə, onların yerinə yetirilməsinə qəbul olunmuş qaydaya, mövcud artilleriya və ondan yaranan qruplaşmaya uyğun olaraq müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quru qoşunalarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı, I hissə
2. В.И. ЕВДАКОВ. Развитие теоретических положений планирования огневого поражения противника объединением военно-воздушных сил в современной операции // Вестник Академии военных наук, -М: -№4, -2005
3. Боевое применение ракетных войск и артиллерии в операциях // Изд. ВАГШ РФ. -М: -2009

РЕЗЮМЕ

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ПРОРЫВЕ ПОДГОТОВЛЕННОЙ ОБОРОНЫ ПРОТИВНИКА И ОБЯЗАННОСТИ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ ПРИ ПЛАНИРОВАНИИ

З. ДЖАФАРОВ

В статье рассматривается ширина участка прорыва в полосе обороны противника, требуемая мощность атаки вычисляется исходя из реальной группировки и предварительной боевой мощи сторон. При этом в ходе предварительного подсчета соотношение боевой

мощи сторон вне сферы деятельности для своих сил и средств необходимо выделить не менее трети части боевых задач объединениям (группировкам), с учетом “объема”.

Состав артиллерии привлеченных к выполнению огневого поражения определяется, принятым порядком.

SUMMARY

CONCEPTION ABOUT SPLITTING OF THE PREPARED DEFENSE AND DUTIES OF THE OFFICIALS CARRY OUT THE PLAN

Z. CAFAROV

In the article more objective approach, which of the splitting area in the attack stripe of the army corps (brigade) is required based on the real to protected enemy, towards counts base fight and primary strength of the sides. In that time primary counting basic relation of the fight strength of the sides for activities is necessary take into account minimum third part of strength in the edge from the splitting area, the volume of the fight task of the units. Composition of artillery which involved by fire damage to enemy is determined according by existing artillery and group and the volume of the fire tasks.

UKRAYNADA AZƏRBAYCAN DİASPORU: YARADILMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xatirə QƏHRƏMANOVA – elmi işçi

AMEA-nın A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

Açar sözlər: Azərbaycan diasporu, miqrasiya, Ukrayna, Ukrayna-Azərbaycan konqresi.

Ключевые слова: Азербайджанская диаспора, Украина, Украинско-Азербайджанский конгресс.

Keywords: Azerbaijan diaspora, migration, Ukraine, Ukraine-Azerbaijan Congress.

bir-biri ilə qonşu olan xalqlar arasında yaranıb, zaman keçdikcə onun sərhədləri daha da genişləniib, coğrafi hüdudları aşaraq beynəlxalq ünsiyyət formasına çevrilib. Belə inkişaf mərhələsi keçən və bir-birinə yaxın olan dövlətlərin siyahısına Azərbaycan ilə qardaş Ukrayna da daxildir.

Görkəmli Azərbaycan dramaturqu və filosofu M.F.Axundov qeyd etmişdir ki, “Dünya xalqları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilməzlər. Hər hansı bir xalqın mədəniyyəti, başqa xalqların mədəniyyətləri ilə ünsiyyətdə olmadan inkişaf edə bilməz, həmin mədəniyyət bütün xalqların əldə etdiyi nailiyyətlər ilə zənginləşməli və bütün bəşəriyyətin malı olmalıdır”. [1]

Müxtəlif xalqların tarixi sübut edir ki, ədəbi əlaqələrin təşəkkül tarixi çox-çox əvvəllərə gedib çıxır. Lakin tarixi, ədəbi əlaqələrin tədqiqi, araşdırılması o qədər qədim deyil. Tarixin, mədəni-ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi, dövrün – ictimai fikrin mənəvi tələbatından doğan zəruri prosesdir. Ayrı-ayrı xalqların arasındakı tarixən yaranan və daim inkişaf edən bütün sahələrdə tarixi, mədəni, iqtisadi-siyasi əlaqələrin öyrənilməsinin zəruriliyi get-gedə daha güclü şəkildə hiss olunur. Müasir dövrdə xalqlar arasında münasibətlərin qloballaşdığı bir məqamda belə bir həqiqət üzə çıxır ki, hansı xalqın tarixi zəngindir, mədəniyyəti yüksəkdirsə, onun başqa xalqların mədəniyyətləri ilə əlaqəsi və qarşılıqlı hərəkəti də bir o qədər intensivdir. Bir sıra dünya xalqları kimi, Azərbaycan xalqının da qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə mənsub olması danılmaz bir faktdır. Tarixi ədəbi əlaqələr bir zamanlar yalnız

Azərbaycan və Ukrayna xalqları arasında mədəni və iqtisadi əlaqələr öz tarixi etibarını çox qədimlərə gedib çıxır. Sənətsünas və tarixçi **L.A.Lelekov** “*İskustvo Drevney Rusii Vostok*” kitabında göstərir ki, hələ eramızın IX-X əsrlərində qədim Ukrayna torpaqlarının sakinləri Qafqaz xalqları ilə əlaqə saxlamış, onlarla ünsiyyətdə olmuşdular. [2] Əlaqələr xüsusilə Kiyev knyazlığının möhkəmləndiyi dövrdən etibarən daha da genişlənməmişdir.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan, Avropa ilə Asiya arasındakı böyük karvan yolunun üzərində olduğu üçün Yaxın və Uzaq Şərqi, eləcə də Avropanın bir sıra ölkələri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. [3, 6] Əlaqələrin ən zəngin dövrlərindən biri XIX əsrdir. XIX əsr Azərbaycan – Ukrayna ədəbi tarixi əlaqələrindən danışarkən, Ukraynada dekabristlərin təzyiqi ilə hökumət əleyhinə qiyama qalxan Çerniqov polkunun bütünlüklə Qafqaza göndərilməsi, görkəmli ictimai xadim, şair və alim Abasqulu Ağa Bakıxanovun Ukraynaya səfəri və başqa bu kimi hadisələr tarixi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə başlanğıc idi. Məşhur “*Gülüstanı-İrəm*” əsərində **A.A.Bakıxanov** yazır: Hicri 1248-ci (1833) ildə səyahət qəsdi ilə səfərə çıxıb, 2 il Don ölkəsini, Molorossi-

yanı, Velikorusiyanı, Liflandiyanı, Litvanı və Lehistanı (Polşanı) gəzdim. Avropa ölkələrinin təcrübəli dövlət adamları, məşhur alimləri və sənətkarları ilə görüşdüm. Hər bir ölkədə, hər bir işdə bilik və təcrübəmi artırdım” [4, 75]. Ehtimal etmək olar ki, Bakıxanov Don vilayətlərində, Ukraynanın başqa əyalətlərində olarkən bir sıra ədib, şair və yazıçılarla görüşüb.

XIX əsrdə Azərbaycanın bir sıra nümayəndələri Ukraynada yaşamış, ukraynalılarla yaxından ünsiyyət saxlamışlar. Xalq içərisində “Arif” təxəllüsü ilə məşhur olan şair **Mustafa Ağa Şıxlinski** 1826-cı ildən ömrünün axırına qədər təxminən 10 ilə yaxın bir müddətdə Xarkovda yaşayıb. XIX əsrin 2-ci yarısında ukraynalı incəsənət ustalarının Bakıda tez-tez qastrol tamaşaları vermələri haqqında dövrü mətbuatda xeyli məlumat var. [5] Eləcə də Ukraynanın bir sıra tanınmış yazıçı, şair və jurnalistlərinin həyat və yaradıcılıqlarının bəzi səhifələri Azərbaycanla bağlıdır. Ukrayna şairi Aleksandr Novrotski (1823-1892) azərbaycanlıların həyat tərzini maraqlandır, Azərbaycan xalq mahnılarının tərcümə edilib yayılmasına səy göstərir. **A.Novrotskinin** bir tərcüməçi kimi, layiqli işlərindən biri də, Füzulinin **“Leyli və Məcnun”** poemasının rus dilinə tərcüməsidir. **A.Novrotskinin** yaxın həmkarı **N.İ. Qulak** ömrünün 36 ilini Gürcüstanda və Azərbaycanda yaşamış və Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini, dilini öyrənib. Onun ən yaxın məsləhətçisi Cəlaləddin Ünsizadə olub. İki ədibin dostluğunun müsbət nəticəsi olaraq **Füzulinin “Leyli və Məcnun”** poemasının rus dilinə tərcüməsini göstərmək olar. Həmin tərcümə hissə-hissə **“Kəşkül”** qəzetinin səhifələrində çap olunub.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz XIX əsr Ukrayna – Azərbaycan tarixi ədəbi əlaqələrinin təzahürüdür. Bu əlaqələr XX əsrdə daha da genişlənir. 1902-ci ildə Bakıda yaşayan ukraynalılar “Ukrayna ədəbiyyatı dərnəyi”, 1903-cü ildə “Ukrayna xeyriyyə cəmiyyəti” təşkil edirlər. [6, 16] Cəmiyyətin əsas təşkilatçıları və rəhbərləri Bakıda yaşayan Ukrayna ziyalıları **V.T.Qolovnya**, **S.M.Remennekov**, **P.M.Mişon** və s. olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində bir çox azərbaycanlı gənc Ukraynanın müxtəlif şəhərlərinin ali məktəblərində təhsil alırdı. Əsrimizin ilk illərində Odessa

Universitetində oxuyan görkəmli ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov təkcə tələbə hərəkatlarında iştirak etməmiş, bütünlükdə Odessada 1905-ci il inqilabının rəhbərlərindən biri kimi məşhur olmuşdu.

Ukraynanın böyük şəhərlərindən olan Kiyevdə də Qafqazdan getmiş tələbələr təhsil alırdılar. Onların da Ukraynada ədəbi-mədəni cəmiyyətləri olub. Professor **Pənah Xəlilovun** Kiyev Dövlət Arxivində apardığı axtarışlardan məlum olur ki, bu şəhərin ali məktəblərində təhsil alan gənclər əvvəlcə **“Qafqaz tələbələri cəmiyyəti”**, sonra isə **“Müsəlman tələbələri cəmiyyəti”** təşkil edib. Həmin cəmiyyət vasitəsilə Ukraynanı Azərbaycan mədəniyyəti ilə tanış etməyə çalışırlar. Həmin cəmiyyətin fəal üzvləri Rusiyanın başqa ali məktəblərində oxuyan həmvətənlərimizə də müraciət edərək, Rusiya müsəlman tələbələrinin qurultayını keçirmək fikrinə düşürlər. Həmin qurultayın təşkilində **Yusif Vəzir Çəmənşəminli**, **Cavad bəy Rəfibəyov**, **Heydər bəy Axundov**, **Firuz bəy Ordubadski**, **Sona xanım Axundova**, **Mir Həşim Vəzirov** və başqa azərbaycanlı tələbələrin xidmətləri xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Bu məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, Ukraynada təhsil alan yuxarıda qeyd etdiyimiz yetişmiş tələbələr XX əsr Azərbaycan ziyalı ordusunun öndə gedən hissəsi idilər.

Ukraynada təhsil almış ziyalı azərbaycanlılardan biri də **Tağı Şahbazi Simurqdur** (1892-1937). O, 1913-cü ildə Xarkov Universitetinə daxil olur, əvvəlcə fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsində, sonra isə tibb fakültəsində oxuyur. **Tağı Şahbazi** 1917-ci ildə Bakıya gəlib bir müddət **“Hümmət”** təşkilatında çalışsa da, 1918-ci ildə yenidən Xarkova qayıtmış və orada fəaliyyətini davam etdirərək, **“Müsəlman işçisi”** hərəkatının fəal üzvü olur. O, jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmək – qəzet açmaq fikrinə düşür və çox çətinliklərə baxmayaraq buna nail olur. Qəzeti 1918-ci ildə **“Cənub səsi”** adı ilə buraxır. [7, 17]

Ukraynada yaşayıb təhsil almış daha bir ziyalımız **Yusif Vəzir Çəmənşəminlidir**. O, 1910 - 1915-ci illərdə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində oxuyub. Təhsil aldığı illərdə Çəmənşəminli bir sıra başqa azərbaycanlı tələbələr

kimi, Kiyev Universiteti tələbələrinin müxtəlif ictimai-mədəni tədbirlərində yaxından iştirak edir. Kiyevdə təhsil aldığı illərdə Ukrayna xalqının tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanır. *Y.Vəzirin "Millət"* qəzetində çap etdirdiyi (10 sentyabr, 1918) "*Azərbaycan, azərbaycanlılar*" məqaləsi 1919-cu ildə Sinferopolda nəşr edilir. Onun "*Litva tatarları tarixi*" kitabı Ukraynada yaşadığı illərdə ərsəyə gəlir.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ukraynada Şərq xalqlarının mədəniyyətinə, tarixinə böyük maraq oyanır. 1918-ci ildə Kiyevdə yaxın Şərq İnstitutu, Xarkovda Şərqsünaslıq fakültəsi yaradılır. Sonrakı illərdə 1921-ci ildə Federasiyada Şərqsünaslıq kursları, 1922-ci ildə Simferopolda Kırım Dövlət Universitetində Şərqsünaslıq fakültəsi təşkil olunur. 1924-cü ildə Kiyevdə bir qrup şərqsünas ali seminar təşkil edir və bu ali seminara *N.Nərimanovun* adı verilir. Qeyd etdiyimiz Azərbaycanın görkəmli ziyalıları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Ukraynada təhsil almış, onun mədəniyyətini, tarixini öyrənmiş, öz yaradıcılıqlarında bunları əks etdirmişdilər. Həmçinin Ukraynanın görkəmli ziyalıları da Azərbaycana gəlmiş, bizim tariximizi və mədəni irsimizi öyrənmişlər. *M.Upenik, N.Baydaçenko, M.Bespoşadni, B.Çerkasski, S.Farber* belə ziyalılardan idi. Dünya şərqsünaslığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınmış *A.U. Krimski* (1871-1942) hələ təhsil alarkən Nizami irsi, Azərbaycan dili, mədəniyyəti, tarixi ilə maraqlanır və tədqiqatlar aparırdı. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq "*Nizami və XII əsr müasirləri*" kitabının böyük bir hissəsini yazaraq, 1940-cı ildə Bakıya göndərir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri Ukrayna-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafı mahiyyət baxımından Azərbaycanda, əsasən də Bakıda neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar idi. Minlərlə ukraynalı Bakıya iş dalınca gəlirdi, onların böyük bir hissəsi isə şəhərdə ömürlük qalmalı və işləməli olurdu. Ümummilli liderimiz *H.Əliyevin* Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə isə Ukrayna-Azərbaycan əlaqələri yeni bir vüsət aldı. Onun təşəbbüsü ilə hər il yüzlərlə azərbaycanlı gənc Ukraynanın təhsil müəssisələrində ali təhsil almağa gedirdi. Eyni ilə ukraynalılar da Azərbay-

cana təhsil almaq üçün gəlirdilər. Keçmiş Sovet Ukraynası respublikasında çox ziyalı azərbaycanlı soydaşlarımız yaşayıb yerli cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mədəni-siyasi həyatına tam şəkildə inteqrasiya olurdular.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində Ukrayna – Azərbaycan əlaqələrinin orta inkişaf səviyyəsi yüksələrək, maksimum dərəcəyə çatmışdır. XX əsrin ortaları hər iki respublikanın Sovetlər birliyinin tərkibində ikən bağlı olduqları sıx əlaqələr bu birlik dağıldıqdan sonra da davam etmişdir. XX əsrin son on illiyi keçmiş Sovet İttifaqı tərkibində olan respublikalar üçün bir sıçrayış dövrü oldu ki, bu dəyişilməz bir tarixdir.

İttifaq dağıldı və müstəqillik əldə edən hər bir respublika ayrılıqda öz müstəqil siyasi-iqtisadi maraqlarını təzahür etdirməyə başladı. 1991-ci il avqustun 24-də Sovet İttifaqı respublikaları arasında öz müstəqilliyini ilk dəfə Ukrayna elan etmişdir. [8, 2] Hər bir yeni müstəqillik əldə etmiş respublika üçün bu başlanğıc çox çətin olsa da, artıq yeni iqtisadiyyatın əsasları qoyulur. Artıq ölkələr bir ittifaq şəklində yox, müstəqil olaraq bütün sahələrdə əməkdaşlıq etməyə başlayır. Azərbaycan-Ukrayna əlaqələri ardıcıl olaraq yenə də davam etməkdədir. Belə ki, 1992-ci ilin fevralında ölkələrimiz arasında diplomatik münasibətlər quruldu, daha sonra dostluq və qardaşlıq, əməkdaşlıq haqqında saziş bağlandı. Qeyd edək ki, 1993-cü ildən *H.Əliyevin* Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövrü başlayır. 1995-ci ildə keçmiş Ukrayna prezidenti *L.S.Kuçmanın* Azərbaycana səfəri zamanı bir çox sənəd və sazişlər imzalandı ki, ilk olaraq hər iki ölkədə səfirliklərin açılması barədə qərar qəbul edildi. [9, 3] 1995-ci ildə açılması qərara alınan səfirlik 1997-ci ilin martında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli lider *H.Əliyevin* Ukrayna Respublikasına ilk rəsmi səfəri zamanı fəaliyyətə başladı. *H.Əliyevin* təşəbbüsü ilə *Nazim İbrahimov* Azərbaycanın Ukraynadakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri təyin edildi (10.6). Səfirliklər açıldıqdan sonra isə ölkələrimiz arasında diplomatik münasibətlərin bütün sahələrini əhatə edən yüzə yaxın saziş imzalandı.

Bildiyimiz kimi, Avropanın ən böyük dövlətlərindən olan Ukrayna Respublikasının əhalisi 50

milyon nəfərdən çoxdur. Zəngin təbii ehtiyatlarına, ərazi genişliyinə və strateji mövqeyinə görə, bu ölkə dünya dövlətləri arasında xüsusi yer tutur. 27 inzibati bölgəsi olan Ukraynanın iqtisadiyyatının əsasını metallurgiya, maşınqayırma, elektrotexnika, kənd təsərrüfatı, gəmiçilik və s. təşkil edir. Ukrayna Respublikasının zəngin təbii sərvətlərə mənsub olması yaşayış üçün çox əlverişli məkan kimi qəbul edilə bilər. Əhalinin miqrasiyasının qeydə alınmasında əhali siyahıyaalmalarının böyük rolu vardır. Keçmiş sovet rejimi dövründə Rusiya imperiyasında həyata keçirilmiş müxtəlif illərdə siyahıyaalmaların materialları əhali miqrasiyasının öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumittifaq siyahıyaalmalarından 1926-cı il, 1939-cu il, 1959-cu il, müharibədən sonrakı 1979-cu il üzrə əhalinin cinsi, yaşı, iş yeri, məşğuliyyəti əsas göstəricilər kimi qeydə alınmışdır. [11. 98] 1970-1979-cu illərin miqrasiya göstəricilərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hələ SSRİ-nin tərkibində ikən Azərbaycanın ümumi miqrant sayı 114.314 nəfərdən ibarət idi. Ukrayna Respublikasına gedən azərbaycanlı miqrantların sayı 6656 nəfər idi. [12. 98] Ukrayna respublikasından Azərbaycana 2357 nəfər miqrant gəlmişdir. Göründüyü kimi, Azərbaycandan Ukraynaya miqrasiya edənlərin sayı Ukraynadan Azərbaycana miqrasiya edənlərin sayından 2,5 dəfə artıqdır. SSRİ dağılıqdan sonra demək olar, bu rəqəm öz sayını dəyişib. Ukraynadakı azərbaycanlıları hüquqi-siyasi status baxımından əsasən 3 kateqoriyaya bölmək olar:

1-ci qrup Ukrayna vətəndaşlığını qəbul etmiş soydaşlarımızdan ibarətdir. Onlar ümumi kütlənin az bir hissəsini (ən yaxşı halda 20-25%) təşkil edir.

2-ci qrup Ukraynada müvəqqəti, yaxud qeyri-müəyyən müddətə yaşamaq, təhsil almaq və işləmək hüququna malik olan soydaşlarımızdan ibarətdir. Onların da sayı çox deyil.

3-cü qrup isə müvəqqəti olaraq qeydiyyatda düşən işçi miqrantlar ordusundan təşəkkül tapıb. Bu kateqoriyalı soydaşlarımızdan ibarət olan qrup daha çox saylıdır. Ukrayna azərilərinin yarısından çoxu bu qrupa daxildir.

Keçmiş SSRİ-nin mövcud olduğu illərdə azərbaycanlıların Ukraynaya köçüb getməsi və orada

məskunlaşması hamımıza bəlli olan səbəblər üzündən baş verib. 1991-ci ildən üzü bəri baş verən miqrasiya prosesinin “vahid sovet ailəsi” anlayışı ilə müəyyənləşən təfəkkürün inersiyası ilə gerçəkləşdiyini söyləmək olar. 1991-ci ildən sonra isə bu miqrasiya prosesində ilk baxışda nəzərə çarpmayan, əslində isə yeni ictimai-siyasi reallıqlarla şərtlənən yeni təmayül və çalarlar müşahidə olunmağa başladı. Yenilik miqrasiyanın sırf siyasi xarakterli motivlərindən doğmasında təzahür edir. Bu gün Ukraynada az da olsa, yarım siyasi, yaxud tam siyasiləşməmiş azərbaycanlılar məskunlaşıb. Bütövlükdə götürsək, Ukraynadakı azərbaycanlılar özünün sosial, yaş, peşə, cinsi, demoqrafik strukturuna görə əsla yekcins deyillər. Həmin kütlə Azərbaycan cəmiyyətinin kiçik bir modelini xatırladır. Bu kütlə cəmiyyətimizin az qala 100%-li proyeksiyasıdır. Bu kütlənin içində akademikdən tutmuş xırda küçə ticarəti ilə məşğul olanlara qədər, yüksək rütbəli hüquq-mühafizə işçisindən narkomanadək, məmurundan və iri iş adamından işsizədək, ən müxtəlif statuslu və oriyentasiyalı adamlar var. Vaxtilə Ukraynada təhsil alıb, Azərbaycana qayıdan mütəxəssislərin müəyyən bir hissəsi 90-cı illər ərzində yenidən oraya, özü də bu dəfə ailəvi şəkildə üz tutmuşlar. Ukraynanın Türkiyə və İranla ticari əlaqələrində vasitəçi olmaq niyyəti ilə oraya çoxlu gənclərimiz getmişdi. Ukraynanın metal və metal məmulatları ixracatçısı olması Dnepropetrovsk, Xarkov, Luqansk və digər şəhərlərdə orta səviyyəli azərbaycanlı iş adamlarının cəmləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Ukraynada Türkiyə iş adamlarının çoxluğu da azərbaycanlıların istər Azərbaycandan, istər Türkiyədən, istərsə də Rusiya, Belarus və digər yerlərdən buraya üz tutmasına əlavə stimuldur. Soydaşlarımızın çoxuna hələ də elə gəlir ki, Ukrayna da elə özümüzünküdür, yad ölkə deyil. Bu məsələ miqrasiyanın dəqiqləşməsinə problem yaradır. Hələlik isə yalnız bunu deyə bilərik ki, Ukraynada 500 min azərbaycanlı soydaşımız yaşayır və bu proses davam etməkdədir.

Ukrayna ilə Azərbaycan arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və çoxsahəli əlaqələr 1993-cü ildən daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Ukraynada azərbaycanlıların məskunlaşması tarixi yu-

xarıda qeyd etdiyimiz kimi, daha çox qədimlərə təsadüf edir. Ancaq onların bir millət kimi bir ölkədə birləşməsi və formalaşdırılaraq müxtəlif cəmiyyət və mərkəzlərin tərkibində qruplaşmaları XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Ukraynada Azərbaycan cəmiyyətlərinin yaranması tarixindən söhbət açarkən qeyd etməliyik ki, Ukraynada ilk milli Azərbaycan qurumu hələ ötən əsrin əvvəllərində yaradılıb. [13.430] Bu Kiyevdə təhsil alan gənc tələbələrin yaratdıqları milli mərkəz olub. Hələ 1915-1918-ci illərdə Kiyevdə, Xarkovda və Lvovda azərbaycanlı tələbələr Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği ilə məşğul olmuşlar. Keçən əsrin 90-cı illərinə nəzər salaraq. 1990-cı illərdə dost Ukraynada bir neçə Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi, Azərbaycan Mədəni Cəmiyyəti və digər qurumlar yaradılmışdı. Ukraynanın Kiyev şəhərində 1991-ci ildə yaradılan **“Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi”** Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək üçün atılan ən zəruri addım idi. [14.82]

“Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi”ndə Kiyevdə yaşayan azərbaycanlı fəhlələr, tələbələr, alimlər, hüquqşünaslar toplaşır. Onlar dost Ukraynada vətənimizin, musiqimizin, mədəniyyətimizin təbliği ilə məşğul olurlar. Eyni zamanda, mərkəzdə soydaşlarımızdan başqa digər millətlərin: avarların, tatarların, yəhudilərin, rusların nümayəndələri də fəaliyyət göstərir.

1990-cı ildə qanlı **“20 Yanvar”** hadisələri bütün dünya azərbaycanlılarını hiddətə gətirmişdi. O zaman diasporumuz hələ formalaşmamışdı. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızın birliyi yox dərəcə-sində idi. Lakin milli birliyimiz, bir təşkilat, cəmiyyət daxilində birləşməyimiz və Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya olduğu kimi tanımaq xalqımız üçün çox mühüm idi. Məhz, 1990-cı il **“20 Yanvar”** hadisələrinin təəssüratından yaranmış olan belə mərkəzlərdən biri, Kiyev şəhərində fəaliyyət göstərməyə başlayır. Mərkəz **Y.V.Çəmənəmənlinin** adını daşıyırdı. Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi Ukrayna Mədəniyyət Fondunun nəzdində fəaliyyət göstərirdi. [15. 374] Sədri **Nadir Əlişov** idi. Mərkəz **“Ukrayna Milli Assambleyası”**, **“Ruh”** hərəkatı, **“Kənarında yaşayan Ukraynalı zabitlərin İttifaqı”** və başqa qu-

rumlar ilə sıx əlaqələr yaratmışdı. Əsas məqsəd Azərbaycan-Ukrayna dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi idi.

1990-cı il martın 12-də Xarkov şəhərində yaradılan **“Xətai”** Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti Ukrayna Mədəniyyət Fondunun nəzdində fəaliyyətə başlayır. Bu cəmiyyətlə eyni zamanda 1991-ci ildə Xarkov şəhərində fəaliyyətə başlayan **“Safliq Mədəniyyət Mərkəzi”** Ukraynada yaşayan soydaşlarımızın birliyindən, onların münasibətlərindən xəbər verirdi. Xarkovda fəaliyyət göstərən hər iki cəmiyyətin məqsədi bu şəhərdə yaşayan 35 minə yaxın azərbaycanlının mənəvi zənginləşməsi ilə gənc nəsələ, yeniyetmələrə milli şüur aşılamaq, tariximizlə bağlı olan hadisələri Ukraynada yaşayan xalqlara çatdırmaq idi.

Qeyd etdiyimiz mərkəz və cəmiyyətlər Azərbaycan diasporunun təşkilatlanmasına bir zəmin yaratmışdı. Diasporun formalaşması çox müddət tələb edən bir prosesdir. Öncə milli şüur faktorunun dominantlığı təmin olunmalı, hər bir şəxsədə bu şüur vətənə məhəbbət hissini oymalıdır. Əlbəttə, bizim diasporumuz da digər xalqların diasporlarının üzləşdikləri ənənəvi problemlər ilə qarşılaşır. Nədir bu problemlər? Köhnə və yeni mühacir, ziyalı və kütlə, şəxslərarası münasibətlər və ambisiyalar, fəaliyyət taktikası müxtəlifliyi və s. Eyni zamanda qeyd edək ki, diaspor və onun fəaliyyəti öz tipinə görə fərdiyyətçiliyin məhdudlaşdırıldığı, buna ciddi nəzarətin həyata keçirildiyi kollektiv iş, kollektiv fəaliyyətdir. Kollektiv iş alınmayanda diaspor üzvlərinin bir çoxu fərdiyyətçiliyə üstünlük verib geri çəkilir. Ayırı-ayrı xalqların indi çox güclü olan diasporları 60-70 il, bəlkə də daha uzun müddətə formalaşmışdır. Bizdə isə bu prosesin formalaşmasını XX əsrin axırlarına aid etmək olar. Belə ki, biz hələ sözüümüzü deməmişik. İndi əsas üstünlüyümüz ondadır ki, dövlətimiz bu məsələyə ciddi yanaşır və diasporumuzun güclənməsi naminə böyük layihələrin həyata keçirilməsinə dəstək verir.

Ukraynada Azərbaycan diasporunun formalaşmasında ən önəmli hadisə Ukrayna Azərbaycan Konqresinin yaradılmasıdır. Bu yaranış Ukraynada yeni diaspora səhifəsinin açılışı idi. Ukrayna Azərbaycan Konqresinin yaranma tarixinə qısaca nəzər salaraq. Ukraynada fəaliyyət göstərən

cəmiyyətlərdən biri *Nizami Gəncəvi* adına “*Ümumukrayna Azərbaycan İctimai Mədəni Mərkəzi*”dir ki, 1994-cü ildə yaranmışdır. [16. 4] Bu qurum azərbaycanlıların, Azərbaycandan kənardə yaratdıqları ilk ümumölkə təşkilatlarından biri idi. Cəmiyyətin sədri Ukrayna Elmlər Akademiyası Yarımkeçiricilər Fizikası İnstitutunun əməkdaşı *Arəm Sərdari* idi. Mərkəzə azərbaycanlı soydaşlarımızla yanaşı, digər milli azlıqların nümayəndələri də cəlb edilmişdi. Milli və dini bayramlarımızın xalqımıza xas olaraq qeyd edilməsi, soydaşlarımızın bir araya gələrək imkansız həmyerlilərimizə kömək göstərməsi, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının öyrənilməsi cəmiyyətin həyata keçirdiyi xeyirxah tədbirlərdən idi. 1997-ci ildən etibarən *N.Gəncəvi* adına cəmiyyətin fəaliyyətində durğunluq və sonralar isə enmə halları müşahidə olunmağa başladı. Doğrudur, təşkilat öz işini davam etdirir, müəyyən tədbirlər keçirir, soydaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olmağa çalışır, öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağa səy göstərirdi. Amma təşkilat daxilində əvvəlki normal mənəvi-psixoloji mühit tədricən dəyişilirdi. Onu da qeyd edək ki, N.Gəncəvi adına cəmiyyətin 15 regional təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Təşkilat daxilində qruplaşmalar formalaşmağa başlayırdı. Hətta cəmiyyətin nəşr etdirdiyi “*Exo Azerbaydjana*” adlı qəzet dayanmaq üzrə idi. Təşkilat daxilində gədən bu intriqalar bir ildən çox çəkdi və bu dövr ərzində cəmiyyətin fəaliyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə zəiflədi. Ukraynada fəaliyyət göstərən Azərbaycan səfirliyi isə baş verən bu prosesləri nəzarət altında saxlayır, öz müşahidələrini aparır, diasporun fəaliyyətinin ən optimal və səmərəli yollarını arayırdı. Azərbaycan diasporunun ciddi, mükəmməl, universal, ən əsası isə siyasi cəhətdən konkret güc mərkəzinə çevrilə bilən təşkilatını yaratmaq istiqamətlərindəki axtarışları bir ildən də çox çəkdi. Nəhayət 1999-cu il Ukraynada azərilərin ilk böyük təşkilatı “*Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi*” (UAK) yaradıldı. [17.4] Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilatın əsas yaranma səbəblərindən biri 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dünya şöhrətli mərhum prezidenti *H.Əliyevin* Ukraynaya rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan diasporu ilə keçirdiyi görüş olmuşdu. Bu

görüş 1997-ci il martın 25-də Kiyev şəhərində keçirilir. [18.128] Bu səfər *H.Əliyevin* Ukrayna Respublikasına ilk rəsmi səfəri idi. Görüş zamanı onun həmyerlilərimizə verdiyi tövsiyələr Ukraynada yaşayan azərbaycanlı ziyalıların, elm və mədəniyyət xadimlərinin daha sıx birləşməsinə çox böyük təkan verir.

UAK-ın təsis yığıncağı 1999-cu il martın 21-də Kiyevdə keçirildi. Yığıncaqda *N.Gəncəvi* adına Ümumukrayna Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyətinin fəalları və bu cəmiyyətin 15 regional təşkilatının nümayəndələri də iştirak edirdi. 1999-cu il martın 21-də keçirilən UAK-ın təsis konfransında *N.Gəncəvi* adına Ümumukrayna Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyətinin fəaliyyətinə xitam verildi və onun bazası əsasında “*Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi*” (UAK) adlı təşkilat yaradıldı. Bu qurumun yeni rəhbərliyi təsdiq olundu. Təşkilatın sədri *Tələt Əliyev* seçildi. UAK yaradıldıqdan sonra qısa zaman ərzində həmin ölkənin 12 vilayətində regional təşkilatlar yaratmaq üçün təsis konfransı çağırıldı. Bu proses müvəffəqiyyətlə həyata keçirildi.

Ukraynanın böyük şəhərlərindəki diasporumuz haqqında da qısaca danışaq. Xarkov şəhərində 35 mindən çox azərbaycanlı yaşayır [19. 3]. Vilayətdə yaşayan həmyerlilərimiz konqresin Xarkov vilayət təşkilatı daxilində birləşmişlər. Təşkilatın təşəbbüsü ilə vilayətdə Azərbaycan dilində şənbə və bazar günü məktəbləri, din evi, gənclər klubu, Xətai adına futbol komandası fəaliyyət göstərir. Şənbə və bazar günü məktəblərində 200-ə yaxın azərbaycanlı uşaq ana dilimizi, tariximizi və coğrafiyamızı öyrənir. Ukraynanın digər böyük şəhərlərində: Zaporozhye vilayətində 10 min, Dnepropetrovsk vilayətində 20 min, Çerkassk vilayətində 7 mindən çox azərbaycanlı yaşayır. Soydaşlarımız vilayət təşkilatları daxilində sıx birləşərək bir-biriləri ilə əlaqə saxlayır və müəyyən iclaslar keçirir, bir araya gələrək gənclər komitəsinin yaradılması üçün səylə çalışırlar. Elə bu səyin nəticəsi olaraq, 2005-ci ildə Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin yanında Gənclər Komitəsi yaradıldı. 2010-cu ildə isə Gənclər Komitəsi “*Ukrayna Azərbaycanlı Gənclər Birliyi*” adı altında fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Bu, geniş fəaliyyət dairəsini təşkil edirdi. Ukrayna-

nın 19 vilayətində regional təşkilatlarını yaradan birliyin nəzdində “*Şən və Hazırcavablar Klubu*”, Milli musiqi ansamblı, “*Bakı*” futbol komandası fəaliyyət göstərir. Birliyin əsas fəaliyyəti xalqımızın milli adət-ənənələrini, zəngin mədəni irsini qoruyub yaşatmaq, Azərbaycan həqiqətlərini təbliğ etmək, xüsusilə Ukraynada böyüməkdə olan azərbaycanlı gənclərin bu ölkənin ictimai-siyasi həyatına inteqrasiya olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz Ukrayna-Azərbaycan ədəbi, mədəni əlaqələrinin inkişaf prosesi, azərbaycanlı miqrantlar və ən əsası Ukraynada Azərbaycan diasporunun yaranması və fəaliyyəti tarixindən qısa bir parçadır. Bu geniş bir mövzudur. Lakin biz qısaca ekskursiya etdik. Qeyd etmək lazımdır ki, Ukrayna-Azərbaycan iqtisadi-siyasi, mədəni-ədəbi əlaqələri hər bir zaman öz aktuallığı ilə fərqlənir. Ukrayna bizə dost ölkələrdən biridir. 2003-cü ildə Ukrayna Dövlət Millətlərin İşləri və Miqrasiya Komitəsinin sədri **Genadi Moskalın** başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Bakıya səfəri zamanı Prezident **İlham Əliyevlə** görüşündə Ukraynada yaşayan soydaşlarımız haqqında söz açmışdır. Çıxışında qeyd edir ki, Ukrayna hökuməti və parlamenti də bu ölkədə yaşayan millətlərin, o cümlədən də azərbaycanlıların özlərini yaxşı hiss etməsi üçün mümkün olan hər şeyi edir: “*Sizi əmin etmək istəyirəm ki, Ukraynadakı Azərbaycan icması ilə bağlı heç bir problemimiz yoxdur. O, Ukrayna cəmiyyətinə inteqrasiya edib, ana dilində danışmaq imkanına malikdir. Uşaqlar üçün bazar günü məktəbləri var, lazım gələrsə, dövlət məktəbləri də yaradılaçaq. Ukraynada yaşayan azərbaycanlılar çox əməksevər və qanunpərust insanlardır. 2001-ci ildə 45 min azərbaycanlı Ukrayna vətəndaşı olmaq niyyətini bildirib. Hər il bu rəqəm daha da artır. Məni çox sevindirir ki, Azərbaycanda Ukraynaya böyük maraq var. Azərbaycanlılar nəinki Ukrayna dilini öyrənir, həm də mahnılarımızı gözəl ifa edirlər. Ukrayna dilində təmiz danışirlər. Bu göstərir ki, azərilər burada özlərini evlərindəki kimi hiss edirlər*”...

Kiyev şəhərində Azərbaycan diasporu üçün doğmalaşan bir ünvan – Ukrayna Beynəlxalq Kadrlar Akademiyasının **H.Əliyev** adına Sosial

Elmlər və Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutu var. Bu Ukrayna xalqının, Ukrayna dövlətinin və siyasi dairələrinin Azərbaycana, xalqımıza böyük məhəbbətinin nümunəsidir. **H.Əliyevin** adını daşıyan institutda 20 min tələbə təhsil alır. 1500 nəfərlik professor-müəllim heyəti olan bu institutun 44 dövlətdə şöbələri vardır.

Bu gün Ukrayna Respublikası çətin günlərini yaşayır. Daxildə gedən proseslər hər halda Ukraynada yaşayan soydaşlarımıza təsir göstərməyə bilməz. Ukrayna Azərbaycan Konqresi hazırda Birləşmiş Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi (BUAK) adı altında öz fəaliyyətini davam etdirir. Birləşmiş Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin regional nümayəndəliyinin sədri “*Report.az*”-a müsahibəsində deyir ki, Ukraynanın bütün fəaliyyət sahələrində azərbaycanlılar fəal iştirak edirlər. Azərbaycan diasporu, yəhudi diasporu istisna olmaqla, Dnepropetrovskda çox fəaldır. Hadisələrin ən qızgın nöqtəsi bu şəhərdir. Maydandakı hadisələrdən əvvəl bizim Ukraynanın hökumət nümayəndələri ilə sıx əlaqələrimiz var idi. Lakin bu gün biz həmin əlaqələri yenidən bərpa etmək məcburiyyətindəyik. BUAK-ın regional nümayəndəliyinin sədri vurğulayıb ki, hazırda Dnepropetrovskda 15 minə yaxın azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycanlılar hər zaman Ukraynanın ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini dəstəkləyiblər. Həmçinin soydaşlarımız Maydan iştirakçılarını da dəstəkləyir, eyni zamanda gənclərimizdən Ukrayna ordusuna könüllü əsgər yazılıb hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlər var. Maydan hadisələri zamanı Birləşmiş Ukrayna Azərbaycan Konqresinin sədri **Rövşən Tağıyev** həyat yoldaşı ilə birgə həmin şəhərə getmiş, hadisələrdə zərər çəkmiş insanlara humanitar və maliyyə yardımını göstərmişlər. Bu böyük cəsarətdir və bunu Ukrayna cəmiyyətində yüksək qiymətləndirirlər.

BUAK-ın nümayəndəliyinin müsahibəsindən görüldüyü kimi, Azərbaycan diasporu Ukraynanın ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edir. Bu gün azərbaycançılıq həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideyaya çevrilib. Ümummilli lider **Heydər Əliyev** dünya azərbaycanlılarının müstəqil dövlətimiz və vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsi ideyasının müəllifidir. Xaricdə yaşayan soydaş-

larımızın tarixi vətənə bağlılığını təmin edən azərbaycançılıq ideologiyasının müəyyənləşdirilməsi də Ulu Öndərin tarixi xidmətləri sırasına daxildir. Ulu öndərimiz xaricdə yaşayan azərbaycanlıların birliyi və təşkilatlanması məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamış, Azərbaycan diaspor təşkilatlarının problem və qayğılarına böyük həssaslıqla yanaşmışdır. **H.Əliyevin** təməlini qoyduğu siyasəti bu gün də uğurla davam etdirən Azərbaycan hakimiyyəti həmrəyliyə nail olmaq üçün üzərinə düşən missiyanı məsuliyyətlə yerinə yetirir və bu sahədə ardıcıl siyasət yürütməkdədir. Azərbaycan Prezidentinin 2006-cı il 8 fevral tarixli sərəncamı ilə keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** çıxış edərək demişdir: *“Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Biz 50 milyonuq. Bu, dünya miqyasında böyük xalqdır. Bizim hamumuzun bir vətəni var – Azərbaycan. Çalışmalıyıq ki, doğma vətənimizi möhkəmləndirək, zənginləşdirək, qüdrətli dövlətə çevirək”*. [20. 3] Bu sözlər müstəqil Azərbaycanımızın güclənməsi üçün birgə və doğru yürüdülməsinə siyasətin nəticəsidir. Biz Azərbaycan xalqının və Azərbaycan diasporunun birliyinə, inkişafına inanırıq. Bu inamla da yüksələcəyimizə, səsimizi və ideologiyamızı bütün dünyaya çatdıracağımıza ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. M.F.Axundov. Əsərləri, III cildə. Azərbaycan SSR EA, B., 1961
2. L.A.Lelikov. “İsskustvodrevney Rusii Vostok” M., 1978
3. V.Arzumanov. “Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri. B., 1982
4. “Gülüstanı-İrəm”. A.A.Bakıxanov adına Azərb. SSR EA-nın ümumnəşriyyatı. B., 1951
5. V.Arzumanov. “Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri”. B., 1982
6. V.Arzumanov. “Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri”. B., 1982
7. V.Arzumanov. “Azərbaycan Ukrayna ədəbi əlaqələri”. B., 1982
8. “Respublika” qəz., B., 3 iyun, 2004
9. “Xalq” qəz., B., 3 iyun, 2004
10. “Politra” qəz., B., 18 avqust, 2000
11. “Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik”

(elmi-nəzəri topla). I buraxılış, B., 2003

12. “Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik” (elmi-nəzəri topla) I buraxılış, B., 2003

13. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”. IX əsr, s. 430.

14. A.Hüseynov, V.Arzumanlı. “Azərbaycan ünvanlı”. B., 1994

15. V.Arzumanlı. “Azərbaycan Diasporu”. B., 2001

16. “Azərbaycanlılar”. Palitra qəz., 2-3 avqust, B., 2000

17. “Azərbaycanlılar”. Palitra qəz., 2-3 avqust, B., 2000

18. “Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı”. B., 2003

19. “Vətəndən uzaqlarda olsalar da”. Respublika qəz., B., 2001 “Xalq” qəz., 2014

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДИАСПОРА В УКРАИНЕ: СОЗДАНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ Х. ГАХРАМАНОВА

В статье говорится об истории создания и деятельности Азербайджанских организаций диаспоры в Украине. Создание Конгресса Украинских азербайджанцев оценивается как существенный этап в организованности наших соотечественников в этой Республике.

В материале высоко оценивается роль молодежи в создании национально-культурных центров азербайджанцев в Украине.

SUMMARY

AZERBAIJANI DIASPORA IN UKRAINE: THE CREATION AND DEVELOPMENT TRENDS H. GAHRAMANOVA

Azerbaijanis living in the Ukraine are one of the leading branches of the Azerbaijan Diaspora. Because Azerbaijan Diaspora's activity is very wide here. This Diaspora is an organization joining 26 regions in it under the title “The Ukraine-Azerbaijan Congress”. While analyzing the main directions of sphere of the activity of the Azerbaijan Diaspora in the Ukraine we can divide it into some sections. Just these sections are elucidated and the main directions of the Diaspora are analyzed in the article.

XOCALI HƏQİQƏTLƏRİNİN DÜNYA İCTİMAİYYƏTİNƏ ÇATDIRILMASINDA AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN ROLU

Raisə CƏFƏROVA – elmi işçi

AMEA-nın A.A.BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

Açar sözlər: Azərbaycan, diaspor, Xocalı soyqırımı.

Ключевые слова: Азербайджан, диаспора, Ходжалинский геноцид.

Keywords: Azerbaijan, diaspora, Khojaly genocide.

Xocalı faciəsi erməni şovinst-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və ən qanlı səhifələrindən biridir.

Xocalı qədim insan məskənlərindən biridir. Burada bizim e.ə. XIV–VII əsrlərə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri yerləşir. Arxeoloji qazıntılar zamanı son tunc və ilkin dəmir dövrlərinə aid edilən dəfn abidələri – daş qutular, kurqanlar və nekropollar, eyni zamanda müxtəlif növ daş, tunc, sümük bəzək əşyaları, gildən ev əşyaları və s. tapılmışdı. Qədim Xocalı qəbiristanlığında 11 sayılı kurqandan tapılmış muncuq dənələrinin üzərində Assur hökmdarı Adadnirarinin adı yazılmış muncuq, eləcə də müxtəlif bəzək əşyaları, saxsı qablar və s. yerli sakinlərin şərqli ölkələri ilə geniş iqtisadi-mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

1991-ci ilin statistik göstəricilərinə görə, 6300 nəfər əhalisi olan şəhər Xankəndindən 10 km şimal-şərqdə, Qarabağ dağlarının yüksəkliyində yerləşir. Xocalıdan Ağdam-Şuşa, Əskəran-Xankəndi yolları keçir və Qarabağdakı yeganə hava limanı bu şəhərdə yerləşir.

1991-ci ilin yazından Xocalı faktiki olaraq erməni silahlı birləşmələri tərəfindən blokadaya alınmışdı. 1992-ci ilin yanvarından Xocalıya

elektrik verilməsi dayandırıldı. Şəhərə gəliş-gediş yolları tam nəzarətə alındı, yalnız helikopter vasitəsilə əlaqə saxlamaq mümkün olurdu. 13 fevral 1992-ci ildə sonuncu dəfə

Xocalıya uçuş edən sonuncu helikopter 300-dən az sakin çıxartdı. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri SSRİ dövründən Xankəndi (Stepanakert) şəhərində yerləşən 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətin köməkliyi ilə Xocalı şəhərinə hücum etdi. Hücumdan əvvəl, fevralın 25-i axşam, şəhər toplardan və ağır artilleriyadan şiddətli atəşə tutuldu. Nəticədə, fevralın 26-sı səhər saat 5 radələrində Xocalı alova büründü. Mühasirəyə alınan şəhərdə qalmış təqribən 2500 nəfər xocalılı Ağdam rayonunun mərkəzinə çatmaq ümidi ilə şəhəri tərk etdi. Amma bir günün içində yer üzündən silinən şəhəri tərk edən 2500 Xocalı sakinindən 613-ü düşmən gülləsinə tuş gəlib qətlia-
mın qurbanı oldu. Bu soyqırım nəticəsində 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla 613 nəfər Xocalı sakini qətlə yetirildi, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirdi. Düşmən gülləsinə tuş gəlib yaralanan 487 nəfərdən 76-sı uşaq idi. 1275 xocalılı əsir, 150 xocalılı itkin düşdü.

Cəmi 150 nəfər müdafiəçisi olan şəhər düşmənlə üz-üzə qalmışdı. Düşmən ilk zərbəni hava limanına vurdu. Əlif Hacıyevin rəhbərlik etdiyi 22 nəfərlik dəstə düşmənin hücumlarını üç dəfə qəhrəmanlıqla dəf edə bildi. Lakin vəziyyətin

çıxılmaz olduğunu başa düşən komandir dispetçer məntəqəsini partladaraq düşmən əlinə keçməsinə imkan vermədi. Sonrakı döyüşlərdə **Ə.Hacıyev** qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi. İgid komandir **Tofiq Hüseynov** öz döyüş yoldaşları ilə, qat-qat güclü düşmənin hücumlarının qarşısını almaqla onlarla adamın mühasirədən çıxmasına şərait yaratdı. Mühasirəyə düşən T.Hüseynov son gülləsini özünə vurdu. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi. [4. 106]

Məlum olduğu kimi, müharibə hərbi meydanıdır və onun öz qanunları var. Belə ki, müharibə aparan hər bir dövlətin məqsədi düşmən dövlətin hərbi texnikasını, istehkamlarını dağıdıb, silahlı qüvvələri üzərində qələbə çalmaqla olur. Belə vəziyyətdə beynəlxalq konvensiya və hüquq normalarına görə, mülki əhalinin yaşadığı yerlər atəşə məruz qalmamalıdır. Hətta mülki əhalinin dö-

yüşlər gedən yerlərdən çıxarılması üçün təhlükəsiz yerlər yaradılmalı və buna riayət olunmalıdır.

Erməni vəhşiləri Xocalıya edilən hücum zamanı istifadəsi qadağan olunmuş kimyəvi silahdan və 5.45 kalibrli patronlardan istifadə edirdilər. Bütün bu faktlar göstərir ki, Ermənistan "*Cenevrə konvensiyası*"nın sənədlərini, "*Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Sazişi*", "*Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi*"nin müddəalarını, eyni zamanda "*Fövqəladə vəziyyətlərdə və hərbi münaqişələr zamanı qadınların və uşaqların müdafiəsi Bəyannaməsi*"ni qəddarlıqla pozaraq soyqırım törətdi. [7.3]

1944-cü ilə qədər "*soyqırım anlayışı*" ictimaiyyətə bəlli olmayıb. Bu termin hər hansı insan qrupuna qarşı onların məhv edilməsi məqsədilə törədilən cinayət əməllərini ifadə edir. İlk dəfə 1944-ci ildə yəhudi mənşəli Polşalı hüquqşünas **Rafael Lemkin** avropa yəhudilərinin faşistlər tərəfindən kütləvi məhv edilməsi siyasətini ifadə

edən yeni termin işlətdi. O, yunan dilində “*genos*” – “*nəsil, kök, soy*” sözü ilə latın dilində “*caedo*” – “*öldürürəm*” sözlərinin birləşməsindən “*genosid*” (*soyqırım*) terminini təklif etdi. Bu termini təklif edən *Lemkin* belə əsaslandırır ki, soyqırım müəyyən insan qruplarının mövcudluğunun vacib əsaslarını məhv etməyə yönəlmiş müxtəlif cinayətkar hərəkətlərin koordinasiya olunmuş, planlı şəkildə həyata keçirilməsidir. Xocalıda yaşayan sakinlər də soyqırıma məruz qalmış, şəhər erməni caniləri tərəfindən yandırılaraq yer üzündən silinmişdi. Bu cinayət beynəlxalq hüquq normalarını pozan və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə olan bir cinayət – genosiddir. Belə hadisələr BMT Baş Məclisinin 11 dekabr (1946-cı il) tarixli qətnaməsinə görə, beynəlxalq hüquq normalarını pozan cinayət hesab edilmişdi.

Eyni zamanda 1948-ci ildə BMT Baş Məclisinin 9 dekabr tarixli qətnaməsi ilə “*Genosid cinayətinin qarşısının alınması və təqsirkarların cəzalandırılması haqqında*” qəbul edilmiş konvensiyaların maddələrinə məhəl qoymayan ermənilər Xocalıda genosid törədir. Hansı ki, konvensiya ilə müəyyən edilir ki, genosid – soyqırım bütün tarix boyu dünya xalqlarına, bəşəriyyətə böyük bəlalar gətirdi. Ona görə də dünya xalqlarının təhlükəsizliyini nəzərə alıb, onları fəlakətdən qorumaq üçün həmin sənəddə sülhün, beynəlxalq əməkdaşlığın təmin edilməsi zəruri hesab edilir. Beynəlxalq hüququn tələblərinə görə, müharibə yalnız silahlı münaqişədə olan tərəflərin silahlı qüvvələri arasında aparıla bilər. Deməli, dinc əhaliyə hörmətlə yanaşılmalı və onlar müharibədə iştirak etməməlidirlər. Hətta IV Cenevrə Konvensiyasının maddələrinə görə mülki əhaliyə qarşı işgəncəyə, əzaba, alçaldıcı hərəkətlərə yol verilməsi, şikəst edilməsi və öldürülməsi qadağan edilmişdi. Həmçinin Konvensiyanın 34-cü maddəsinə görə, mülki əhalinin girov götürülməsi də qadağan edilmişdi. Ancaq erməni caniləri bunların heç birinə məhəl qoymamış, təkcə Xocalıdan 1275 nəfər adamı girov götürmüşdülər.

1952-ci il Avropa konvensiyasına, BMT nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında əmək-

daşlığa və dostluğa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli bəyannaməyə, cinayətin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il Beynəlxalq Konvensiyasına, ATƏM-in 1975-ci il Helsinki Yekun Aktına, insan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyasına, qəddar, işgəncə və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə 1984-cü il Konvensiyasına, Uşaq Hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasına məhəl qoymurlar. Ermənistan rəhbərliyi, həmçinin BMT-nin 1993-cü il tarixli konfransının “*Münaqişədə səbəbindən asılı olmayaraq, digər dövlətə qarşı birinci olaraq silahlı qüvvədən istifadə etmiş tərəf təcavüzkar hesab edilir*” haqda qərardan, London konfransı qərarından və müasir beynəlxalq hüquqa görə dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipinin dünya dövlətlərinin təhlükəsizliyini təmin edən mühüm vasitələrdən biri olmasından da nəticə çıxartmamışdı.

Ermənistan rəhbərliyi, eləcə də milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il Çərçivə Konvensiyası qərarına, habelə Fövqəladə vəziyyət və Hərbi münaqişələr şəraitində qadın və uşaqların qorunması haqqında Bəyannaməyə və eləcə də Uşaq Hüquqları Bəyannaməsinə məhəl qoymamışdı.

Bütün dəhşətləri ilə dünyanın gözü qarşısında baş verən Xocalı soyqırımını görməyən, daha doğrusu, görməzdən gələn böyük dövlətlər Türkiyəyə təzyiqlər etməklə, onun əl-qol açmasına imkan verməmək üçün arxivlərdə belə izi olmayan “**qondarma erməni soyqırımı**”nı hər il gündəmə gətirməklə qərbin türk və müsəlman dünyasına qarşı qərəzli siyasətini ifadə edirlər. Bu gün Azərbaycan hökuməti və xalqı qarşısında Xocalı soyqırımını və bütövlükdə ermənilərin Dağlıq Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər haqqında həqiqətləri olduğu kimi, bütün miqyası və dəhşətləri ilə dünya dövlətlərinə, parlamentlərinə, geniş ictimaiyyətə çatdırmaq, bütün bunların əsl soyqırım aktı kimi tanınmasına nail olmaq vəzifəsi durur. Bu, Xocalı şəhidlərinin ruhu qarşısında bizim vətəndaşlıq və insanlıq borcumuzdur. Digər tərəfdən, faciənin əsl beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymət alması, onun ideoloqlarının,

təşkilatçılarının və icraçılarının layiqincə cəzalandırılması bütövlükdə insanlığa qarşı yönəlmiş belə qəddar aktların gələcəkdə təkrarlanmaması üçün mühüm şərtidir. Hazırda Azərbaycan dövləti, vətəndaşlarımız və diasporumuz tərəfindən Xocalı faciəsi haqqında həqiqətlərin dünyaya çatdırılması, onun əsl soyqırımı aktı kimi tanınması istiqamətində mühüm addımlar atılır, kitablar yazılır, tarixi tədqiqatlar aparılır, ayrı-ayrı ölkələrin parlamentlərində, beynəlxalq təşkilatlarda bu faciə müzakirəyə çıxarılır, dünya ictimaiyyətinin diqqəti bu məsələyə cəlb edilir. Artıq Meksika, Pakistan, Kolumbiya, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Çexiya, Bosniya və Hersoqavina, Peru və s. kimi dünyanın bir sıra respublikalarının parlamentində Xocalı soyqırımını rəsmən qəbul edən qətnamələr qəbul olunub. İndi məqsəd bu işi daha müntəzəm, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə aparmaqdan və faciəyə beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Ölkəmizin Prezidenti *İlham Əliyev* erməni terroruna və separatizminə qarşı mübarizəmizdə erməni diasporunu və lobbisini daim nəzərə almağı tövsiyə edir: “...*Dünya erməni diaspor və lobbisi təşkilatları bizə qarşı müttəmadi qaydada mübarizə aparırlar... Erməni lobbisinin böyük iqtisadi imkanları var. Onlar bu iqtisadi imkanlardan istifadə edib, həm siyasətçiləri öz tərəfinə çəkirlər, həm də mətbuat orqanlarında özlərinə sərəf edən yazıları dərc etdirirlər...Dünyada bizə, Azərbaycana qarşı müttəmadi qaydada çox böyük və düşmənçilik mövqeyində dayanan strukturlar fəaliyyət göstərir*”. [(2.15)]

Hər bir dövlətin milli maraqlarının dünyanın istənilən nöqtəsində layiqincə qorunması üçün həmin ölkənin güclü ideoloji bazası və bu baza üzərində dayanan diasporu olmalıdır. Diasporun əsas məqsədi mənsub olduğu dövlətin maraqlarını yaşadıkları ölkədə təbliğ etməkdir. Müasir dünya siyasətində diasporların müstəsna rolu var

və onlar dövlətlərin xarici siyasətində mühüm yer tuturlar.

1993-cü ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair 822, 853, 884 sayılı qətnamələr qəbul edib. Bu qətnamələrdə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərin Ermənistanın silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilməsi faktı etiraf olunub və təcavüzkarlıqdan işğal edilmiş bütün torpaqlardan qeyd-şərtsiz çıxmaq tələb olunur. BMT-nin təməl prinsiplərinə əsasən, işğalçı Ermənistan dövləti çox ciddi sanksiyalara məruz qalmalı və ona qarşı lazımı tədbirlər görülməli idi. Məhz ikili standartlarla siyasət yürüdən dünyanın “böyük” dövlətləri və bu dövlətlərdə mövcud olan erməni diaspor və lobbiləri təşkilatlarının aktiv fəaliyyəti nəticəsində 20 ildir ki, bu problem öz ədalətli həllini tapmır. Ermənilər hansı ölkədə məskunlaşmalarından asılı olmayaraq çox sürətlə təşkilatlara bilirlər və sonra özlərini bir diaspor olaraq göstərməyə başlayırlar. Formalaşan erməni diasporları, ilk növbədə öz kilsələrini, yerli dildə və erməni dilində çap olunan mətbuat orqanlarını qururlar. Kilsə və qəzetlər ətrafında birləşən erməni ruhaniləri və millətçi dairələri isə həmişə terrora və qisasçılığa rəvac verir, diasporanı öz ideoloji və mənəvi təsiri altında tuturlar. Diaspora içindən çıxan erməni ideoloqları isə ya terrorçu qurumların yaradılmasının birbaşa təşkilatçıları olur, ya da artıq mövcud olduğu ölkələrdə nəinki ermənilər, habelə onların müddəatçıları, ələ aldıkları alimlər, siyasətçilər, jurnalistlər, kino xadimləri və başqa bu qəbildən olanlar tərəfindən sifarişlə yazılan əsərlər, qurulan muzeylər və abidələr vasitəsilə Azərbaycan və bütün Türk dünyasına qarşı böhtan dolu qərəzli təbliğat aparılır. Belə bir xain, qəddar düşməni olan Azərbaycan və bütövlükdə türk xalqlarının diasporları həmişə ayıq, mübariz və birlikdə olmalıdırlar. Xocalı soyqırımının araşdırılması üzrə xüsusi beynəlxalq tribunal yaratmağın vaxtı çoxdan çatıb. Çünki cinayətkarların adları bizə yaxşı məlumdur və onlar cinayət törətdiklərini gizlətmirlər. Hazırda bu məlumatı silməyə çalışırlar ki, məhkəmədə sübut kimi istifadə olunmasın. Niyə ermənilər qondarma “erməni soyqırımı” məsələsini guya “soyqı-

rım”ın baş verməsindən çox sonralar gündəmə gətirdilər? Çünki heç bir sübut, tarixi fakt, yazılı sənədlər, jurnalist dəlilləri yoxdur. Türkiyənin arxivləri açıqdır, tarixçilər işləyirlər və onların arxivlərdə tapdıqları sənədlər təsdiq edir ki, heç bir soyqırım olmayıb, əksinə, ermənilər türk xalqına qarşı xain hərəkətlər ediblər.

Bu gün Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin və Azərbaycan diaspor təşkilatlarının əsas fəaliyyəti, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi işğalçılıq, soyqırım, terror siyasəti və bunun acı nəticələrindən biri olan Xocalı soyqırımını barədə məlumatları dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə də bizim diaspor təşkilatları ötən müddətdə öz potensial imkanları daxilində bir sıra tədbirlər həyata keçiriblər. Ötən illər ərzində dünyanın müxtəlif ölkələrində Ermənistanın səfirliklərinin və beynəlxalq təşkilatların qarşısında bu məsələ ilə bağlı azəri və türk diasporlarının birgə etiraz aksiyaları olub. Bununla bağlı ayrı-ayrı beynəlxalq və bir sıra xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatlarına məlumatlar verilib, hesabatlar və videoçarxlar təqdim olunub. Onu da qeyd edək ki, bu istiqamətdə aparılan işlər bu gün də davam edirlir və təbii ki, gələcəkdə də davam etdiriləcək.

Məlum olduğu kimi, Xocalı soyqırımının tanıdılması ilə bağlı 2008-ci ildə *Heydər Əliyev* Fondunun vitse-prezidenti, İslam Konfransı Gənclər Forumunun mədəniyyətlərəarası dialoq üzrə baş əlaqələndiricisi *Leyla xanım Əliyevanın* təşəbbüsü ilə “*Xocalıya ədalət*” adlı böyük kampaniya fəaliyyətə başlayıb. Bu kampaniyada Azərbaycan diaspor təşkilatları da fəal iştirak edirlər. Xocalı soyqırımını ilə bağlı həqiqətləri elə bir şəkildə təbliğ etməliyik ki, artıq bunu azərbaycanlıların deməyə ehtiyacı olmasın. Yəni ayrı-ayrı xarici ölkələrin ictimaiyyəti, alimləri və ümumilikdə ictimai rəyi formalaşdırmağa qadir olan adamlar bu həqiqətləri dərk və qəbul etsinlər. Bu barədə onlar danışıqlar. Çünki onların bu məsələlər haqqında danışıması daha effektiv olar və biz bu zaman əsl həqiqətlərin üzə çıxmasına daha rahat nail ola bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ələsgər. Keçmişini unudan gələcəyini itirər. Bakı, 2014
2. Azərbaycan Diasporu. (Ensiklopedik məlumatlar toplusu). Bakı: Çarşıoğlu, 2012
3. Azərbaycan Diasporu: böyük yolun başlanğıcı. Bakı: Çarşıoğlu, 2006
4. Əsgərov Vüqar. Azərbaycanın milli qəhrəmanları. Bakı 2010
5. Xocalının müdafiəsində fərqlənmiş şəxslərin təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 25 fevral, 1997
6. Xalq qəzeti 10,11 aprel 1992
7. Respublika qəzeti 26 fevral 2014
8. <http://az.trend.az/azerbaiian/karabakh/238-1639.html> internet resurse
9. [https://az.wikipedia.org/wiki/Xocaliya_%D0%B0%D0%B5%D0%B8%D0%B0%D0%B9%D1%87%D1%80%D1%82%D1%83%D1%84%D1%85%D1%86%D1%87%D1%88%D1%89%D1%8A%D1%8B%D1%8C%D1%8D%D1%8E%D1%8F%D1%90%D1%91%D1%92%D1%93%D1%94%D1%95%D1%96%D1%97%D1%98%D1%99%D1%9A%D1%9B%D1%9C%D1%9D%D1%9E%D1%9F%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF](https://az.wikipedia.org/wiki/Xocaliya_%D0%B0%D0%B5%D0%B8%D0%B0%D0%B9%D1%87%D1%80%D1%82%D1%83%D1%84%D1%85%D1%86%D1%87%D1%88%D1%89%D1%8A%D1%8B%D1%8C%D1%8D%D1%8E%D1%8F%D1%90%D1%91%D1%92%D1%93%D1%94%D1%95%D1%96%D1%97%D1%98%D1%99%D1%9A%D1%9B%D1%9C%D1%9D%D1%9E%D1%9F%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%90%D1%91%D1%92%D1%93%D1%94%D1%95%D1%96%D1%97%D1%98%D1%99%D1%9A%D1%9B%D1%9C%D1%9D%D1%9E%D1%9F%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF%D1%A0%D1%A1%D1%A2%D1%A3%D1%A4%D1%A5%D1%A6%D1%A7%D1%A8%D1%A9%D1%AA%D1%AB%D1%AC%D1%AD%D1%AE%D1%AF%D1%B0%D1%B1%D1%B2%D1%B3%D1%B4%D1%B5%D1%B6%D1%B7%D1%B8%D1%B9%D1%BA%D1%BB%D1%BC%D1%BD%D1%BE%D1%BF) internet resurse

РЕЗЮМЕ

**РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДИАСПОРЫ В ДЕЛЕ
ИНФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЙ
ОБЩЕСТВЕННОСТИ О ХОДЖАЛЫ
Р. ДЖАФАРОВА**

26 февраля 1992 года армянские военные подразделения в городе Ходжалы с 7 тысячным населением осуществили акт геноцида. Во время нападения на город военных подразделений здесь было всего около трех тысяч человек, потому что из-за нахождения города в блокаде более 4 месяцев большая часть населения была вынуждена его покинуть. Во время Ходжалинского геноцида было убито 613 человек, 1000 мирных жителей различного возраста стали инвалидами от

полученных пулевых ранений. Было убито 106 женщин, 63 малолетних ребенка, 70 стариков, 8 семей были уничтожены полностью, 25 детей потеряли обоих родителей, 130-одного из родителей. В ночь трагедии 1275 мирных жителей было взято в плен, о судьбе 150 из них до сих пор ничего неизвестно.

SUMMARY

**AZERBAIJANI DIASPORA'S ROLE
IN INFORMING THE WORLD
COMMUNITY ABOUT KHOJALY**

R. CAFAROVA

Armenian military forces committed genocides in the town of Khojaly with the population of 7 thousand people on February 26 1992. There were 3 thousand people in the town at the time of Armenian military forces attack. As most part of the population had to leave town during 4 months blockade. 613 people were killed, 1000 peaceful people of different age became invalid during Khojaly genocide. 106 women, 63 children, 70 old men were killed. 8 families were completely annihilated, 130 children lost one parents, while 25 both of them. 1275 peace residents were taken hostages, the fate of 150 of them is still unknown.

TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCANLILARIN MƏSKUNLAŞMASI TARİXİNDƏN

Zəminə ƏSGƏROVA – elmi işçi

AMEA-nın A.A. BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

Açar sözlər: vətən tarixi, diaspor, mühacirət.

Ключевые слова: история страны, диаспора, миграция.

Keywords: native history, diaspora, migration.

Azərbaycanlıların xarici ölkələrdə məskunlaşmasının qədim tarixi var. Tarixin elə mərhələləri olub ki, azərbaycanlılar zamanın amansız və ədalətsiz hökmü ilə dünyanın, o cümlədən şərqin bir çox ölkəsində yaşamaq məcburiyyətində qalıblar. Bu məcburiyyətin əsas səbəbləri zəlzələlər, təbii fəlakətlər, hökmdarların zülmü, ardı-arası kəsilməyən müharibələr, çevrilişlər, deportasiyalar, siyasi təqiblər, təhsil almaq istəyi və s. onları vətəndən kənarında yaşamağa məcbur edib.

Kommunist rejimi dövründə Azərbaycan diasporu problemi ümumiyyətlə araşdırılmayıb, respublikamızdan kənarında yaşayan azərbaycanlıların tarixi taleyinə, məişətinə, gündəlik qayğılarına, sözün əsl mənasında, biganəlik göstərilib. Dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnən azərbaycanlıların zaman-zaman köç etmələrinin, qütbət ellərdə məskunlaşmalarının ictimai-siyasi, tarixi kökləri tədqiqatlardan kənarında qalıb. Yalnız kommunist rejiminin süqutundan sonra, azərbaycanlıların başqa ölkələrə könüllü və məcburi miqrasiya prosesləri haqqında danışılıb, bu barədə mətbuatda silsilə yazılar dərc edilib.

Azərbaycan diasporunun ən böyük kütləsi qonşu Türkiyə ərazisində olub. Aralarında qəti sərhəd olmayan, istənilən vaxt bir-birinə gedib-gələnlər və hətta böhranlı tarixi anlarda böyük dəstələr, bəzən tayfalar şəklində bir ərazidən başqasına köç edən azəri və anadolu diasporunun geniş əhatə dairəsinin yaranmasına səbəb olur.

Türkiyə-Azərbaycan diasporunun yaranma tarixi və genişlənməsinin araşdırılması olduqca vacib problemlərdən biridir. Hazırda, Türkiyədə üç milyondan artıq azərbaycanlı yaşayır. [1. 5] Azərbaycanlılar Türkiyəyə hələ orta əsrlərdən köç etməyə başlayıblar.

Tarixi qaynaqlar bizə hələ Səlcuqlar dövründən Azərbaycan ilə Anadolu arasında davamlı etnik və mədəniyyət bağlarının mövcudluğunu göstərməkdədir. Türk tədqiqatçısı A.N.Haydar “Anadolu türk kultür və sanatında Azərbaycanın yeri” adlı yazısında azərbaycanlı sənət, elm adamlarının hələ Səlcuqlar dövründə Anadoluda yaşayıb-yaratdıqlarını bildirir. Anadoluda Səlcuqlar dövlətində elm adamlarını yetişdirmək məqsədi ilə çoxlu sayda mədrəsə açılır. Dövlətin elm adamlarına göstərdiyi qayğı, iqtisadi zənginliyi ətraf ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan bir çox alim və sənətkarların oraya getməsinə səbəb olur. Həmin sənətkarlar öz yaşadıkları yerləri Bakuvilər (Bakılı), Qarabağlar (Qarabağlı), Qübbəvilər (Qubalı), Gəncəvilər (Gəncəvi), Naxçıvanilər, Şirvanilər adları ilə adlandırır və yaratdıqları əsərləri ilə şöhrətlənirdilər. Buna misal olaraq, 1180-ci ildə Divriqidə “*Qala*” məscidi, Ərzurumdakı “*Saltuklu Günbəzi*” türbəsinin, İstanbuldakı “*Topqapı*” sarayının II baş tağı, “*Yazar Qasım*” məscidi, “*Bala Paşa*” və “*Mahmud Paşa*” məscidləri, “*Çoban Mustafa*” məscidi, Çorluda “*Süleyman*” məscidi, Təkirdağda “*Ayaz Paşa*” məscidi, Manisada “*Sultan*” məscidi, Trabzonda “*Xatuniyyə*” məscidi, Konyada “*Səlim*” məscidi kimi abidələrin adını çəkə bilərik.

Bu abidələri tikmiş azərbaycanlı memarlar, ustalar, nəqqaşlar Azərbaycanın adını məşhurlaşdırırdılar. [7.158] Mövlana Cəlaləddin Ruminin qəbri üstündə 1274-cü ildə “*Mövlana*” türbəsi tikmiş azərbaycanlı Bədrəddin Təbrizi və dahi memar Sinana müəllimlik edən Əsir Əlinin adları dünya tarixində şərəfli yerlərdən birini tutur.

A.H.Haydar Anadoluda azərbaycanlı memarlarla yanaşı, həkim soydaşlarımızın da fəaliyyət göstərdiyini yazır. Səlcuqlar dövründə Anadoluya gələn həkimlərdən *Əbül-Fəzl ibn İbrahim ibn Məhmət əl-Tiflis*, 1250-ci illərdə *İzzəddin Keykavusa* vəzirlük edən *Nəcməddin Naxçıvani*, Konyada tanınmış *Əkmələddin Müəyyəd əl-Naxçıvani*, Təbrizli *Qəzənfər*, Təbrizli *Bahəddin* və *Şükurulla ibn Əhməd Şirvanzadənin* adlarını çəkmək olar.

Türkiyədə Azərbaycan icmalarının formalaşması müəyyən tarixi, ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olub. Bu fikri tarixi mənbələr də sübut edir. Məsələn, Topqarı sarayı arxivindəki türk mənbələrinə görə, XVI əsrdə Azərbaycandan çoxlu sayda sənətkar sürgün yolu ilə İstanbula gətirilir. Məlumdur ki, 1473-cü il Otluqbəli zəfərindən sonra İran və Azərbaycandan bəzi sənətkarlar İstanbula gətirilmişdir. Azərbaycandan əsas böyük sənətkar köçü sultan I Səlim Yavuzun zamanında olur. Sultan Səlim 1514-cü ildə Çaldıran vuruşmasında qələbəsindən sonra Azərbaycanın elm, sənət və peşə sahiblərindən üç min nəfəri ailələri ilə birlikdə zorla İstanbula aparır. [7.160] Gətirilən sənətkarlar sayəsində də Türkiyədə Azərbaycan icması formalaşmağa başlayır.

Əlbəttə, Türkiyədə Azərbaycan icmasını təmsil edənlər yalnız memarlar, həkimlər, dilçilər, ilahiyyatçılar, alimlər deyildi. Buraya başqa peşə adamları da daxil idi.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, XVI əsrin əvvəllərində Təbrizdən aparılmış musiqişünaslardan *Əbdülqadir Marağalı*, *Neyzen Şeyx Murad*, *İmam Qulu*, *Şah Murad Osmanlı* sarayında çalışırdı. Onların bəstələdiyi əsərlər İstanbulda böyük həvəslə çalınıb-oxunurdu. Klassik musiqimizin böyük dühası *Əbdülqadir Marağalı* gənclik illərdən türk dünyasının ən böyük musiqişünas

alimlərindən idi. Cəsarətlə demək olar ki, müasirləri və ondan sonra yetişən bəstəkarların əksəriyyəti Əbdülqadirin musiqi əsərlərindən bəhrələnmişdi.

Alp Arslan zamanından – XI əsrdən Qars ərazisində məskunlaşan, burada tarixin min bir ölüm-dirim qovşağında olmanın məhrumiyyətlərə məruz qalan azərbaycanlılar ulu əcdadlarına məxsus insanlıq keyfiyyətlərini mərdliklə qoruya bilmişdilər. Bu mahalda uzun əsrlərdən bəri neçə-neçə kəndin daşını-divarını azərbaycanlı nəfəsi isidir. Yağıkəsən, İlanlı, Dəmirkənd, Qalxanqala, Kürəkdərə, Oğuzlu, Hacıvəli, Yolaçan, Daşdərə, Ağbulaq, Qaraqaş, Bayraqlar, Toxçanlı, Porsuqlu, İncəsü, Mələkli, Xələfli, Qarabağ, Xıdırılı, Duzluca, İğdir və Aralıq rayonu kəndlərində əsasən azərbaycanlılar yaşayıb və indi də yaşayırlar. [4.210] Müəyyən tarixi səbəblər üzündən doğma vətənlərindən ayrı düşən azərbaycanlılar burada da öz adət-ənənələrini qoruyub saxlaya biliblər. Əlbəttə, yüzilliklər boyu bir yandan İstanbul türkcəsi, o biri yandan Çoruh boylarından Qıpçaq təsiri Qars azərbaycanlılarının dilində öz izlərini qoyub.

Türkiyənin tanınmış dilçi alimi Əhməd Bican Ərcilasun “*Qars eli ağzları*” kitabında azərbaycanlıların burada sakinləşməsinə mötəbər tarixi mənbələrdən işıq tutandan sonra, yarım milyona yaxın bu insanların müasir dil məsələlərinə, ləhcə xüsusiyyətlərinə də yer verib. Qarsın müxtəlif kəndlərində yaşayan azərbaycanlılardan transkripsiya ilə qələmə alınmış söyləmələr ən çox Azərbaycan folklor örnəkləri ilə diqqəti çəkir.

ADR hökumətinin məğlubiyətindən sonra, Sovet repressiya rejimindən xilas olmaq məqsədilə vətəni tərk edib Türkiyədə yaşayan, dünya çapından məşhurlaşan türkoloq, ədəbiyyatşünas, şərqşünas və dilçi alim, professor *Əhməd Cəfəroğlu* “*Şərq ellərimizin dialektlərindən toplamalar. Qars, Ərzurum, Coruh vilayətləri dialektləri*” əsərində Şərq tayfaları barədə apardığı tədqiqatları toplayıb, çox dəyərli bir araşdırma nümunəsi yaradıb. Qars vilayəti əhatə etdiyi müxtəlif etnik ünsürlər baxımından olduqca zəngin şivə və folklor janrlarına malikdir. Bu ərazi şərq sərhədlərimizin sonu olub və coğrafi vəziyyəti ilə bir

tərəfdən Azərbaycan, digər tərəfdən də Ermənistan və Gürcüstan türkləri üçün bir mərkəz rolunu oynayıb. Bu vilayətlər zəngin yaylaq və obaları qədimdən bəri həmsərhəd türk tayfalarının sığınacaq yeri kimi tanınıb, maldarlıqla məşğul olan tayfa və boylar üçün bəzən bir keçid, bəzən də daimi yaşayış yeri olub. Qars ərazisində son zamanlarda müxtəlif səbəblərdən buraya köçən azərbaycanlılar da vardır. Onların əksəriyyəti bir çox kəndlərdə və qəsəbələrdə yığcam yaşayır.

Professor **Əhməd Cəfəroğlu** Qars vilayətində olan azəri türklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırıb: [2.225]

1. Qaraqoyunlu tayfası;
2. Qarapapaq, yaxud tərəkəmə tayfası;
3. Qacar tayfası;
4. Ayrım tayfası;
5. Əfşar tayfası;
6. Bayat tayfası;
7. Muğan tayfası;
8. Qazaxlı tayfası;
9. Qarabağlı;
10. Borçalı;
11. Gəncəli;
12. Göyçaylı;
13. Naxçıvanlı.

Müəllif bu tayfalar haqqında qısaca da olsa, məlumat verir. O, Dümbüllü, yaxud Çaxırlı tayfası haqqında yazır ki, Dümbüllü olan Qüdtəvallah İğdırılıdan əldə etdiyim məlumatlara görə, bu tayfa əslən Xoydan olub, sonra İğdırıya köçmüşdür. Onların tərki etdiyi yerləri isə ermənilər tutduğuna görə, bir daha İğdırıya qayıda bilməyib, Çarxıca deyilən kənddə yerləşirlər. Həkəri və Qars qalalarının tikilməsində bu tayfanın böyük xidməti olub. Qars vilayətində yaşayan Dümbüllülər 5 boya ayrılırdı: İğdırılı, Dədəxan, Sabirxan, Hacı baba, Gödəklər.

Tarixi mənbələr sübut edir ki, Borçalı və Qazax bölgələrinin 1828-ci Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Rusiyaya birləşməsindən sonra, burada yaşayan Qarapapaq öz dədə-baba yurdlarını tərk edərək Qarsa köçür. Qars vilayətindəki tərəkəmə və yaxud qarapapaqlılar yaşayan kəndlilərin sayı təxminən 110-dan çoxdur. Onların şivələri Azərbaycanın Gəncə şivəsinə çox yaxındır.

Əhməd Cəfəroğlu öz əsərində Qars vilayətində yaşayan Muğan türklərinin Azərbaycanın Muğan düzündən gəldiklərini yazır. Onlar Qars vilayətinin Astaxana kəndində yerləşirlər və 300-400 ailədən ibarətdirlər.

Ə. Cəfəroğlu bildirir ki, Qaraqoyunlu tayfasının da Qars vilayətində bir neçə kəndi var. Bu kəndlərin ən böyüyü elə tayfanın adı ilə Qaraqoyunlu adlanır.

Professor **Əhməd Cəfəroğlu** yazır ki, Türkiyədən əldə etdiyim məlumatlara görə, Qars vilayətindəki Qaraqoyunlu tayfası 12 boydan ibarət idi: [2.230] **Hacı Yaqublu, Toxtamışlı, Mirili, Musalı, Kolalı, Dodalı, Xalashlı (keçəçi), Rəhim oğulları, Baloğlanları (Baloğlanları), Göyçə Bulaqlı, Qəşimli, Qıraşbağlı.**

Türkiyənin Borçalı əsilli milli qəhrəmanı Mehralı bəyin Türkiyə tarixindəki şanlı mövqeyindən, Anadoluda, Ərəbistanda, o cümlədən İraqda və Yəməndə göstərdiyi igidliklərdən müxtəlif türk mənbələrində yazılır. Həmin mənbələr içərisində Türkiyə tarixinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən olan **Qazi Əhməd Muxtar Paşanın "Sərgüzəşti-həyatımın cildi sanisi"** əsərini göstərmək olar. **Əhməd Muxtar Paşa** əsərində "**tərəkəmə-qarapapaq**" adlandırılan Mehralı bəyin alayının döyüşlərdə göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlıqlarını həvəslə qələmə almış, Mehralı bəyin igidliklərini gələcək nəsillərə bir nümunə kimi təqdim etmişdir.

Türkiyədə dəfələrlə nəşr olunan "**İslam ensiklopediyası**"nın VI cildində Mehralı bəy saysız-hesabsız qəhrəmanlıqları sayəsində dillərdə dastanlaşmış ən şərəfli Qarapapaq oğlu qarapapaqlıların rəhbəri və sərkərdəsi kimi təsvir edilir. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsində Şərqi Anadolu cəbhəsində Mehralı bəy öz cəsarəti, igidliyi ilə qabarıq nəzərə çarpan bir şəxsiyyət olub.

XIX əsrin əvvəllərində 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələri nəticəsində imzalanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının tarixi taleyində ağır iz qoyur: vahid Azərbaycan xalqını, onun torpaqlarını iki yerə parçalayır. Bu müqavilələr bir sıra ənənəvi məsələlərə, o cümlədən Azərbaycan hü-

dudlarında əhalinin miqrasiyasına təsir göstərir. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyasının tərkib hissəsinə keçməsi ilə razılaşmayan yüzlərlə azərbaycanlı xarici ölkələrə, o cümlədən tarixən ən yaxın tellərlə bağlı olduğu Türkiyə ərazisinə köçməli olur. Köçən azərbaycanlıların əksəriyyəti Türkiyənin Ərzurum, Qars vilayətlərində məskunlaşır.

Türkiyənin bu vilayətlərində vaxtilə Vedibasardan, Zəngibasar və Dərələyəzdən qaçıb gedən azərbaycanlıların bugünkü nəslə öz keçmişlərini, doğma elin adət-ənənəsini, ana dilini unutmur və övladlarına çatdırmğa çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə dövlət komitəsinin məlumatı. 9 noyabr 2002
2. Cəfəroğlu Ə. Şərqi ellərimiz dialektlərindən toplusu. Qars, Ərzurum, Çoruh vilayətləri dialektləri, (TDQ, seriya, 1.9) İstanbul, 1942
3. Cəfərzadə Ə. Eldən-elə. Bakı; Gənclik, 1992
4. M.Aslan. Ərzurumun gəldiyinə varanda. Bakı, 1985
5. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı 1986
6. N.Rizvan. Azərbaycan diasporu tarixindən. Bakı, 2002
7. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya, press, 2006
8. Haydar A.N. Anadolu türk kultür və sanatında Azərbaycanın yeri. «Türk kultürü»(türk dilində)

РЕЗЮМЕ ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭМИГРАНТОВ В ТУРЦИИ З. АСКЕРОВА

История образования Азербайджанской диа-

споры в Турции является основополагающей проблемой современности. История эмиграции непосредственно связана с Турцией. Большая масса Азербайджанской диаспоры существовала на территории Турции, имевшая с ними неразрывные братские узы.

В этой представленной статье исследованы история образования и этапы формирования Азербайджанской диаспоры в Турции.

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF THE SETTLEMENT OF AZERBAIJANIS TURKEY

Z. ASGAROVA

The history of creation and formation of the Azerbaijani Diaspora is one of the very important problems/ Historically, the great mass of the Azerbaijani Diaspora is in Turkey which is closely connected with. In this article is analyzed the history of creation, the phases of formation of the Azerbaijani Diaspora in Turkey.

DÖYÜŞƏ SƏSLƏYƏN MAHNILAR

Musiqi insan ruhunun mənəvi qidasıdır. İstər şən, istər qəmli, istərsə də hərbi musiqilər. Hərəsinin öz işlənmə məkanı var. Biz musiqinin hərbdəki, döyüş meydanlarındakı rolundan danışaq. Qədim oğuzlar tayfalararası döyüşlərdə çağırış xarakterli cəngildən istifadə edirdilər ki, bu havalarda döyüşçülərdə əzmkarlıq yaradaraq onları cəngavərliyə, düşməyə meydan oxumağa sövq edirdi. Cəngildən yarışlarda, hərbi mərasimlərdə də istifadə olunurdu. Hələ Dədə Qorqud dövründən məlumdur: sözi, nəğmənin döyüş meydanındakı əhəmiyyəti; döyüşçüləri ruhlandırmaq üçün savaştan əvvəl Dədə Qorqudun saz çalıb, söz deməsi.

*Yüyrək Qazlıq ata namərd minə bilməz,
Minməsindən minməməsi yaxşıdır.*

İti qılıncı müxənnətin çalmasıdan çalmaması yaxşıdır.

Vura bilməyən adama oxla qılıncdan bir çomaq yaxşıdır.

Eləcə də “**Koroğlu**” dastanından məlumdur ki, igidlərin bir əlində qılınc, bir əlində saz olub. Həm qopuz, həm də sazla söylənilənlər döyüşçülərdə ruh yüksəkliyi yaradaraq qollarına güc-qüvvət verib, düşməni əzməyə inamı artırır. Yaradıcısı xalq olan bu mahnıları, cəngiləri hərbi mahnıların ilkin forması – marş saymaq olar.

Marş (fransız sözü olub “**addımlamaq, irəli**

hərəkət etmək” mənasındadır) kollektiv yürüşü müşayiət etmək üçün nəzərdə tutulur. Marş musiqisindən addımlayan insanların hərəkətini birləşdirmək üçün, onlarda müəyyən əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Marşın aşağıdakı növləri var:

- *təntənəli marş*;
- *yürüş marşı* – hərbi keçid zamanı səsləndirilən marş;
- *qarşılama marşı*;
- *matəm marşı* – özünəməxsus ağır tempə, melodik intonasiya xüsusiyyətlərinə malik olub, hüznü, kədərli xarakter daşıyır.

AZƏRBAYCAN HƏRBİ MUSİQİLƏRİ

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bəstəkarlarımız döyüş musiqilərinə – marşlara müraciət ediblər. Cumhuriyyət dövründə *Üzeyir bəy Hacıbəyov* iki marş – *“Milli marş”* (1918) və *“Azərbaycan”* marşını yazıb. *“Koroğlu”* operasına

yazdığı cəngidən sonra bir çox bəstəkarlarımız – Soltan Hacıbəyov (*Döyüşçülər nəğməsi*”, 416-cı Taqanroq diviziyasına həsr etdiyi marş.), *Aqşin Əlizadə (Cəngi)*, *Süleyman Ələsgərov* simfoniya ilə cəngi musiqiləri bəstələyiblər. Bu əsərlər Böyük Vətən müharibəsi illərində faşizmə qarşı xalqın səfərbər olmasına, ruh və döyüş yüksəkliyinin qalxmasına hesablanan mahnılar idi. *Üzeyir Hacıbəyovun Səməd Vurğunun* sözlərinə yazdığı *“Döyüşçülər marşı”*(1942) ağızdan-ağıza gəzirdi, *“Gözlə məni”* mahnısı isə döyüşə yollanmış 640 min həmyerlimizin yaxınlarının həsrət nəğməsinə çevrilmişdi. *“Cəbhəyə”, “İrəli”, “Qızıl ordu”, “Döyüşçünün andı”* və s. mahnılar da xalqı döyüşə, cəbhəyə və qələbəyə səsləyirdi.

Yaxın tarix olan I Qarabağ müharibəsində də hərbi mahnılara, marşlara müraciət edilmişdir: *“Əsgər marşı”, “Cənab leytenant”, “İgid əsgər”* və s.

TÜRK HƏRBİ MARŞI – SÜLEYMAN RƏİS

Ümumiyyətlə, marşların, hərbi və müharibə mahnılarının xalqın öz döyüş əzmini saxlamasında, eləcə də vətənpərvərliyin təbliğində müstəsna rolu danılmazdır.

RUS HƏRBİ MUSIQILƏRİ

II Dünya müharibəsində keçmiş SSRİ-nin tərkibində yaşayan digər xalqların da bu müharibəyə musiqi töhfələri olub. Lakin heç biri müharibədə rusların hərbi mahnıları və marşları qədər təsirli olmayıb. Bu musiqilər öz təsiri, emosionallığı və insanın ruhuna hakim kəsilə bilməsinə görə öz aktuallığını bu gün də saxlayır: “*Qalx, ey böyük ölkə*” (“*Svyaşennaya voyna*” SSRİ-yə qələbə qazandıran mahnı kimi tanınıb), “*Katyuşa*”,) “*Əsmər Moldavan qızı*” (“*Smuql-yanka moldavanka*”). Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, *Qara Qarayevin “Uzaq sahillərdə”* filmində səslənən “*Partizanlar*” kino-musiqisi də bu qəbil əsərlərdəndir.

OSMANLI HƏRBİ MUSIQISI

Marş musiqisinin yaratıcıları atlı türk xalqları olub. Osmanlı imperiyasının yaranması və böyüməsiylə bu musiqi janrı dünya xalqlarına tanış olub. Türklər döyüşə davul, zurna, nağarayla gəldirdilər: bir yandan öz əsgərlərinə ruh yüksəkliyi vermək, o biri yandan rəqibi qorxutmaq üçün.

Osmanlı imperiyasının hərbi hissələrinin öz orkestri var idi. Bunların içərisində ən məşhuru 1362-ci ildə *I Muradın* yaratdığı yeniçəri ordusunun orkestri idi. Bu orkestrin üzvlərinin və alətlərinin sayı həmin orkestrin kimin sərəncamında olmasından asılı idi. Orkestr sultanı həmişə müşayiət edir, saray qaydalarına uyğun olaraq, bütün təntənəli mərasimlərdə iştirak edirdi. Hətta namazların vaxtını da xəbər verirdi.

Yeniçəri orkestrində əsas musiqi alətləri zurna, boru, davul, nağara, zil simbal, bəm simbal və zınqırovlu qaval idi. Yeniçəri orkestri yalnız qədimliyi, orijinallığı ilə fərqlənmişdir. Onun ən mü-

hüm cəhəti bundan ibarət idi ki, yeniçəri orkestri Avropada musiqinin, xüsusilə də hərbi musiqinin inkişafına böyük təkan verir. XVIII əsrdə bütün qonşu xristian dövlətləri, yəni osmanlıların düşmənləri onların musiqisinə heyranlıqlarını gizlətmirdilər. Osmanlı əsgər musiqisinin orduda yaratdığı təsirləri görəvən avropalılar bundan yararlanmağa çalışırlar. 1720-ci ildə Polşa kralı **II Avqust** sultandan hədiyyə olaraq tam tərkibdə bütün musiqi alətləri ilə təchiz olunmuş bir orkestr alır. Bu hadisə Rusiya imperatriçası Yekaterinada böyük paxıllıq və qısqanclıq doğurur. O, sultana müraciət edir və sultan onun xahişini yerinə yetirərək, hədiyyə olaraq, tam heyətdə bir yeniçəri orkestrini Rusiyaya bəxş edir. Rəqiblərdən geri qalmaq istəməyən Avstriya və Prussiya kralları da tezliklə saraylarını yeniçəri orkestri ilə təmin edirlər. Hətta avropalı dünya şöhrətli **Motsart** və **Bethoven** də Osmanlı yeniçəri musiqilərindən – **Mehtər** marşlarından təsirlənərək öz yaradıcılıqlarında onlardan bəhrələnmişlər. Yeniçəri orkestrinin ifa etdiyi musiqilər **“Mehtər marşları”** adı ilə bu gün də fəaliyyət göstərir.

XVIII əsrin axırlarında artıq Qərbi Avropada elə bir saray yox idi ki, orada yeniçəri orkestri olma-

sın. Bununla da, türk musiqisi Avropa musiqisinə bir sıra alətlər – zərb alətləri bəxş etməklə onu daha da zənginləşdirdi. Yeniçərilər 1826-cı ildə sultana xəyanət edərək üsyan qaldırırlar. Üsyan yatırıldıqdan sonra yeniçəri ordusu və onunla birlikdə mehtər musiqi dəstələri də ləğv olunur. Tale elə gətirir ki, əsrin axırlarında türklər avropalılara müraciət edərək türk ordusu üçün hərbi musiqiçilər hazırlamağı xahiş edirlər. Bu dövrün əksər

marşları avropalılar tərəfindən (1809-1839-cu illərdə **“Mahmudiyyə Marşı”** sultan **II Mahmut**, 1839-1861-çi illərdə **Əbdülməcid**, 1861-1876-cı illərdə **Əbdüləziz**, 1876-1909-cu illər arasında **II Əbdülhəmid**, 1909-1918-ci illərdə **Mehmet Rəşad** üçün) bəstələnmişdir.

Osmanlıda Mehtər orkestri 1914-cü ildə yəni bərpa olunur. Ümumiyyətlə, 600 illik tarixi olan Osmanlı dövlətində vahid milli marş olmamışdır. Nəhayət, 1920-ci ilin 23 noyabrında qurulan Türkiyə Böyük Millət Məclisi Türkiyə Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin simvolu olacaq milli marşın vacibliyini önə sürür və 1921-ci il 12 mart tarixində sözləri **Mehmet Akif Ərsöya** (**“Qəhrəman ordumuza”** ithaf etdiyi şeir) məxsus olan **“İstiqlal marşı”** yaradılır. İstər Mehtər marşları – **“Ey şanlı ordu, ey şanlı əsgər,”** **“Hücum marşı”**, istərsə də **“İstiqlal marşı”** bu gün də Türkiyə Cümhuriyyətinin gücünün, qüdrətinin parlaq rəmzidir.

İnternet və xarici KİV əsasında hazırladı:
Gülzar SƏFƏROVA
“HƏRBİ BİLİK”

ELMI MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (2007, 2010, 2013) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yazılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində xülasə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edildiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976

2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

MƏQALƏNİN ƏVVƏLİNDƏ AŞAĞIDAKILAR GÖSTƏRİLMƏLİDİR:

- məqalənin sərlovhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e – mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

«AZİMUT»

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ
ELMI-NƏZƏRİ BÜLLETENİ

Redaksiyanın ünvanı:
370069 Bakı ş.,
Şəfaət Mehdiyev
küçəsi 146,
tel: 440-99-71

Lisenzia: № 002559
Yığılmağa verilmişdir:
29.03.2016
Çapa imzalanmışdır:
10.04.2016
Fiziki çap vərəqi: 10
Kağız formatı: 60x84 1/8
İndeks: 0317
Tirajı: 100
Sifariş: 126

Bülleten Azərbaycan
Respublikası Müdafiə
Nazirliyinin «Hərbi
Nəşriyyat»-nda ofset
üsulu ilə çap edilib.
Lisenzia: № 022042
Verilmə tarixi:
04.06.1999

NÖMRƏNİN MƏSUL
NÖVBƏTÇISI:
Vüqar MUSTAFAYEV

KORREKTOR:
Gülzar SƏFƏROVA

SƏHİFƏLƏYİCİ:
Nazərin NOVRUZOVA

Nömrədə verilmiş
materiallardan istifadə
zamamı «AZİMUT»
bülleteninə istinad
edilməlidir.

İndeks 0317

ARXADA DAŞINAN AKTİV ZƏRƏRSİZLƏŞDİRMƏ-QARIŞDIRMA SİSTEMİ "KİRPİ"™

Radio tezlik (RT) "KİRPİ"™ nəzarət edilən əldəqayırma partlayıcı qurğulara qarşı hərbi və ya mülki (qrup) istehkamçı qrupu, xüsusi və xidməti nəqliyyat vasitələrinin qorunması məqsədilə hazırlanmışdır. Bu sistem modul xüsusiyyətlərinə malik olmaqla çox həssasdır. Hal-hazırda bilinən tezliklərdə istifadə edilən və ya istifadə edilə biləcək təhdidləri eyni zamanda əngəlləyə bilər. Operator tərəfindən sahədə proqramlaşdırıla bilən "KİRPİ"™ ola biləcək yeni təhdidlərə qarşı asanlıqla uyğunlaşdırıla bilər. Yenidən proqramlaşdırıla bilmək xüsusiyyəti isə operatora ilkin və dəyişən təhdidlər xüsusunda yeni radio tezliklə nəzarət edilən ƏPQ-yə qarşı qarışdırma profili (spektral şəkilləndirmə) yaratma imkanı verir. Bu sistemlə "dinamik xəbərləşmə kanalı"nın açılması belə mümkündür.

Sistemə uzaqdan nəzarət etmək və komanda vermək üçün əl nəzarət blokundan (ƏNB) istifadə edilə bilər, bu da cihaz daxili test (CDT) imkanı, istismar asanlığı yaratmaqdadır. CDT çərçivəsində gedən güc, dönmə gücü, cihaz içi temperatur və batareyaya doldurma vəziyyətinə nəzarət edilməkdədir.

Çətin təbiət şərtlərinə davamlı olan "KİRPİ"™ proqramlaşdırıla bilən radio tezliklə nəzarət edilən qarışdırma sistemi, yüksək tutumlu "Li-İon" batareyalar sayəsində ərazidə uzun müddət istifadə edilə bilər.

Texniki xüsusiyyətləri: İstifadə tipi: piyada heyəti (qrup) xüsusi və xidməti nəqliyyat vasitələrini, həmçinin daimi məkanları qoruma; tezlik xətti: gen dalğalarda istifadəçinin istəyinə görə proqramlaşdırılma; RF çıxış gücü: < 100 W; qarışdırma tipi: DDS imkanlarına malik FPGA nəzarətli darəmə-qarışdırma; anten tipi: cüt yönlü; güc qaynağı: doldurula bilən Li-ion batareyaya; çəkisi: istifadəçinin şəxsi istəyindən asılı olaraq 10 kq və ya 20 kq arası; istifadə dövrü: > 2 saat; elektrik sahəsi (SAR): "ICNIRP" standartlarına uyğun (insan sağlamlığına zərərsiz); işləmə temperaturu: 30°C – +50°C; saxlama temperaturu: -40°C – +60°C; "MIL-STD-810" standartlarına uyğun (yağmur, nəm, külək, qum, şok və titrəyişlər).

LAZERLƏ İSTİQAMƏTLƏNƏN SURSAT

“Aselsan” şirkətinin hazırladığı “LİS” - “500 lb” sinfindən “MK-82” və “2000 lb” sinfindən olan “MK-84” bombaları az xərcə başa gələn və mükəmməl “ağıllı sursata” çevirilən, lazerlə istiqamətlənən sursatdır. “LİS” sabit və ya hərəkətdə olan hədəfləri dəqiq vurma üstünlüyünə malikdir, effektiv atış imkanı yaradır və atışdan sonra hədəfdəyişdirmə qabiliyyəti onun üstün cəhətidir.

“LİS” yarıaktiv lazer axtarıcı başlıqdan, müşahidə bölməsindən, istilik batareyası, qanadı təhriketmə sistemi və arxa quyruqdan ibarətdir. Sursat hədəfdən yayılan lazer enerjisinə istiqamətlənir: axtarıcı başlıq hədəfdən yayılan lazer şüasını tutur və bombanı lazerlə işarələnən hədəfə yönəldir. “LİS” digər sursatlara nisbətən bir hədəfi yox etmək üçün daha az sayda sursat tətbiq edilməsini təmin edir.

Texniki xüsusiyyətləri. Məhvetmə məsafəsi: 6,5 NM (12 km), uçuş yüksəklik həddi: 0 - 40,000 ft MSL, daşıma-buraxma sürətinə ayrılan vaxt: 600 KIAS/1.2 Max, vurma həssaslığı: < 30 ft (10 m), görmə bucağı: 15°, döyüş başlığı: 500 lb. MK-82 və 2000 lb. MK-84

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ BÜLLETENİ “AZİMUT”

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 440-99-71

Partlayıcı məhvetmə robotu – “KAPLAN”

“Aselsan” şirkəti tərəfindən hazırlanan “Kaplan”, əldəqayıma partlayıcı qurğuların mürəkkəb şərtlərdə və təhlükəsiz bir məsafədən təsirsiz hala gətirilməsi üçün partlayıcı məhvetmə robotudur. Ən müasir texnologiyalarla təchiz edilən bu sistemin əsas üstünlüyü onun lazımi işi təhlükəsiz yerinə yetirməkdə effektiv olması və istifadəsinin asanlığıdır.

“Kaplan” – partlayıcı məhvetmə robotu, operatorun şübhəli bir əşyanı 500 m məsafədən araşdırmasını təmin edir. Sistemdə partlayıcıların detallı incələnməsi və məhv edilməsi üçün tırtıllı platforma üzərində quraşdırılan robot “əldən” istifadə olunur. Olduqca çevik olan bu nəqliyyat platforması qayalıq ərazilərdə, dik yamaclarda, qarlı və palçıqlı yollarda rahatlıqla hərəkət edir. Müasir müşahidə sistemi, operatorun şübhəli cisimləri dəqiq araşdırıb və real zamanda nəzarət displeyindən izləməsini təmin edir, sonar qaydada araşdırılması üçün qeydə alınmasına imkan verir.

Nəzarət displeyində yer alan 3D görüntüsü ilə robotun görüntü sahəsində olmadığı zamanlarda belə bütün fəaliyyətləri izləmə imkanları var.

Fəaliyyət imkanları: yerdən yüksəklik: > 8 sm; çəkmə gücü: ~120 kqf, hərəkət qabiliyyəti: xəndəklər >40 sm; əyilmələr >30°; pilləkənlər >30°; yana əyilmələr >35°; su maneəsindən keçmə >15 sm.

Quraşdırıla bilən cihazlar: meqafon; mikrafon; ön kamerası; LED işıqlandırma; müşahidə sistemi; > 20 x optik yaxınlaşdırma; nəzarət kamerası.

Əsas xüsusiyyətləri. Ölçüləri: 65/115/90 sm; ağırlıq: ~150 kq (akkumulyatorlarla birlikdə), maksimum sürəti: 7 km/saat, nəzarət məsafəsi: >500 m; çalışma dövrü: 4+ saat, tapşırıqdan asılı olaraq; akkumulyator: litium-ion; işləmə temperaturu: 20°C – +69°C.

